

HÁSKÓLI ÍSLANDS

Hugvísindasvið

**Ögunarvald í íslenskum fangelsum
1780-1880**

Ritgerð til BA-prófs í sagnfræði

Hjalti B. Valþórsson

Janúar 2014

Háskóli Íslands
Hugvísindasvið
Sagnfræði

Ögunarvald í íslenskum fangelsum 1780-1880

Ritgerð til BA-prófs í sagnfræði

Hjalti B. Valþórsson
Kt.: 170389-2559

Leiðbeinendur: Ólafur Rastrick, Ragnheiður Kristjánsdóttir
Janúar 2014

Ágrip

Afstaða fólks til refsinga og framkvæmd þeirra hefur löngum þótt lýsandi fyrir þá tegund samfélags sem það býr í. Franski heimspekingurinn Michel Foucault olli straumhvörfum í sögulegri greiningu refsikerfa með bók sinni *Gæslu og refsingu* (fr. *Surveiller et punir*). Þar gerir hann grein fyrir breytingum sem orðið hafa á refsikerfinu frá 17. öld til nútímans með áherslu á tilkomu skipulagðrar fangavistar. Lysir hann því hvernig til varð svokallað *ögunarkerfi* með brotthvarfi einfaldra líkamsrefsinga, sem byggir á flóknum valdatengslum sem hvíla á samspili valds og þekkingar og liggja um samfélagið allt. Kerfi þetta er að finna í hinum ýmsu stofnunum þess, fyrst í stjórn hermannaa og mótaðist síðar í vinnubúðum, skólum og fangelsum. Eftirlit, gæsla og innræting koma þannig í stað líkamlegrar valdbeitingar sem leiðir til að hafa stjórn á bæði einstaklingum og samfélagi þeirra. Í fyrri hluta þessarar ritgerðar er þessum hugmyndum gerð ítarleg skil. Í þeim seinni er athugað hversu vel þær eiga við refsipróun Íslands á sama tímabili. Er þar farið yfir tilkomu tugthússins við Arnarhól og rekstur þess, umbætur Magnúsar Stephensen á íslensku refsikerfi, bakslag í þeirri þróun og loks upphaf nýrrar refsistefnu á síðustu áratugum 19. aldar með tilkoma Hegningarhússins við Skólavörðustíg. Áhersla er lögð á samsvörun þessarar sögu við greiningu Foucault sem aldrei er langt undan í umfjölluninni.

Efnisyfirlit

Ágrip	1
Inngangur	3
Hugtök Foucaults – Vald, þekking, saga	5
Gæsla og refsing – Umfjöllun	8
Ögun og alsjá	15
Vöxtur ögunar – Hernaðarhyggja, iðnvæðing og fangelsun	19
Upphaf fangelsa á Íslandi.....	23
Umbætur og upplýsing – Tillögur Magnúsar Stephensen.....	32
Bakslag í refsíþróun – „Intermezzo“.....	38
Hegningarhúsið við Skólavörðustíg	40
Séríslenskar aðstæður?.....	44
Niðurstöður	47
Heimildaskrá	51

Inngangur

„Sellan verður að vera... því að af henni sprettur nauðsynlegt ögunarvald.“¹

Forstjóri hegningaráhússins við Skólavörðustíg um nauðsyn þess að hafa þar
sérstakan einangrunarklefa fyrir fanga.

Afstaða fólks til refsinga og framkvæmd þeirra hefur löngum þótt lýsandi fyrir þá tegund samfélags sem það býr í. Dostoyevsky kemst t.a.m. svo að orði í einni bóka sinna að siðmenningarstig tiltekins samfélags megi sjá með því að líta inn í fangelsi þess.² Í sögulegum greiningum á refsikerfum hefur áherslan yfirleitt verið á þróunina í átt til meiri mildi í refsiaðferðum, skýrari reglna um beitingu þeirra og á þau lagaákvæði sem réttlæta þær. Framþróunin sem teiknuð var upp var einföld; frá blóðugum líkamsrefsingum Stóradóms til fágaðra og skipulagðra fangelsisdóma nútímans. Breytingarnar þessar hafa einkum verið tengdar við upplýsingarmenn sem gagnrýndu líkamlegar refsingar fyrri alda. Boðuðu þeir nýja stefnu í meðferð og úrlausn sakamála sem lagði grunninn að réttar- og refsikerfi nútímans.

Franski heimspekingurinn Michel Foucault (1926-1984) fjallaði í skrifum sínum um sögu refsikerfis Vesturlanda frá andstæðari póli en almennt er tekinn í umfjöllun sagnfræðinga um hana. Foucault er án efa einn áhrifamesti fræðimaður síðari hluta 20. aldar á sviði mannvísinda. Bækur hans um sögu og móton sturlunar, kynhneigðar og fangelsa eru víðlesnar og hver um sig höfuðrit í rannsóknum á efni þeirra. Foucault (skírður Paul-Michel) fæddist inn í efri millistéttarfjölskyldu í Poiters í vesturhluta Frakklands. Hann nam heimspeki og sálfræði við háskóla í París og hélt þaðan til Uppsala í Svíþjóð þar sem hann vann doktorsritgerð um sögu geðveikinnar. Hann fékk síðar prófessorstöðu í „sögu hugsanakerfa“ við Collège de France þar sem hann stundaði rannsóknir sínar næstu árin og gaf út nokkrar bækur. Í einni þeirra, *Surveiller et punir (Gæslu og refsingu)* frá 1975, fjallar Foucault um breytingar sem orðið hafa á refsikerfinu frá 17. öld til nútímans með áherslu á tilkomu skipulagðrar fangavistar á tímum upplýsingarinnar. Hann útfærir nánar hugmyndir sem komu fram í

¹ Vef. Tillaga til þingsályktunar um skipun rannsóknarnefndar til könnunar á högum fanga [1971].

² Fyodor Dostoyevsky. *House of the Dead*.

doktorsritgerð hans, *Folie et dération* [Sturlun og óskynsemi], um samband þekkingar og valds og hvernig hið fyrra er notað til að móta og réttlæta notkun þess seinna. Lýsir hann því hvernig með brotthvarfi einfaldra líkamsrefsinga varð til svokallað *ögunarkerfi*, sem byggir á flóknum valdatengslum sem liggja um samfélagið allt. Kerfi þetta varð til í hinum ýmsu stofnunum samfélagsins, fyrst í stjórn hermanna og mótaðist síðar í vinnubúðum, skólum og fangelsum. Eftirlit, gæsla og innræting koma bannig í stað líkamlegrar valdbeitingar sem leiðir til að hafa stjórn á bæði einstaklingum og samfélagi þeirra.

Í þessari ritgerð verður fengist við þær hugmyndir sem fram koma í *Gæslu og refsingu*, gerð grein fyrir þeim og þær settar í sögulegt samhengi tímabilsins sem þær fást við. Þá verða hugtök Foucault útskýrð og gerð grein fyrir aðferðum hans og afstöðu til sögulegra rannsókna. Sérstök áhersla verður lögð á lykilhugtak bókarinnar, *Ögunarvald* (*fr. pouvoir disciplinaire*), merkingu þess og mikilvægi í sögulegu samhengi.

Í seinni hlutanum verður gerð tilraun til að máta þessar hugmyndir við refsíþróun hér á landi. Tímabilið er langt, rúm hundrað ár, svo nauðsynlegt er að stikla á stóru gegnum einstaka atburði tímabilsins. Því verður lögð áhersla að kanna ögunarvald í íslensku samfélagi átjándu aldar og hvernig það birtist í fangelsiskerfi tímabilsins. Fjallað verður með almennum hætti um upphaf fangelsismála hér á landi og það sett í samhengi við skrif Foucaults. Þá verður fjallað um stofnun fangelsanna við Arnarhól og síðar Skólavörðustíg, þau borin saman og skoðuð útfrá því ögunarvaldi sem birtist í rekstri þeirra. Loks verður reynt að leggja mat á það hversu vel ögunarkerfið, sem til varð í kringum hernaðarmiðuð samfélög Evrópu, eigi við einfalt landbúnaðarsamfélag Íslands á átjándu og nítjándu öld.

Markmið ritgerðarinnar er þannig í stuttu máli tvíþætt:

1. Rannsókn á „ögunarvaldskenningum“ Foucaults útfrá hugmyndafræðilegu og sögulegu gildi þeirra.
2. Athugun á því hvort (og þá hversu vel) nálgun hans kemur heim og saman við þróun íslensks refsikerfis á 19. öld.

Hugtök og aðferðir Foucaults; Vald, þekking, saga

Hugmyndir Foucaults eru vel þekktar í flestum greinum mannvísindanna (hann er t.d. sá fræðimaður sem oftast var vitnað til í tímaritsgreinum þeirra árið 2007).³ Hann er án efa þekktastur fyrir skrif sín um vald, en skilgreining hans á þessu almenna hugtaki er um margt sérstök. Greining hans á valdi og birtingu þess í sögunni markaði nýja tíma í þess konar rannsóknum.⁴ Beinist greiningin ekki síst að líkamanum og hvernig valdið verkar á og mótar hann, en Foucault hefur haft umtalsverð áhrif á rannsóknir á sambandi líkama og samfélags.⁵

Hjá honum er vald ekki nauðsynlega bundið við tiltekna hópa eða stéttir. Vald einkennist þannig fremur af tengslaneti sem er í sífelldri togstreitu, fremur en ákveðinni forgangsröðun eða lagskiptingu sem sé föst í sessi. Í þessum valdatengslum eru óteljandi átakapunktar sem hver um sig fela í sér hættu á átökum og viðsnúningi valdaafstæðna. Þetta er kjarni þess sem Foucault kallar *hið smásæja vald* [fr. *micropouvoirs*]. Það hverfur ekki og birtist þegar að nýtt að stjórnarfar og starfsaðferðir taka við af öðrum heldur lifir það áfram og mótað í takt við nýja samfélagsskipan. Valdatengslin ná langt inn í iður þjóðfélagsins og til allra borgara þess. Í doktorsritgerð sinni, *Íslensk menning og samfélagslegt vald 1910-1930*, fjallar Ólafur Rastrick um virkni þessa valds og skrifar:

Í þessum skilningi er pólitískt vald ekki andhverfa sjálfræðis einstaklingsins, eins og frjálshyggjan boðar, heldur þvert á móti lykilþáttur í útfærslu frelsisins, ekki síst sökum þess að flestir eru ekki einbert viðfang valds heldur gegna hlutverki í framgangi þess.⁶

Þar sem borgararnir búa yfir ákveðnu sjálfræði þarf valdið að reyna að sjá til þess að hver og einn einstaklingur stjórni athöfnum sínum þannig að þær séu í þágu samfélagsins. Borgarar lýðræðissamfélagsins, öfugt við þegna konungsvaldsins, eru þannig virkir í eigin skilyrðingu.⁷

³ Vef. „Most cited authors of books in the humanities, 2007“.

⁴ Georg G. Iggers. *Sagnfræði á 20. öld*. Bls. 115.

⁵ Roger Cooter. „The Turn of the Body...“ Bls. 393-401.

⁶ Ólafur Rastrick. *Íslensk menning og samfélagslegt vald 1910-1930*. Bls. 21.

⁷ Sama heimild.

Foucault veltir því þessvegna upp hvort ekki þurfi að falla frá þeirri hugmynd að sönn þekking geti aðeins orðið til þar sem valdaafstæður hafi verið numdar úr gildi, þ.e. að hún þurfi að vera hafin yfir hagsmuni og boðorð valdsins. Hætta þurfi að greina milli þeirra sem eiga „hagsmuna að gæta“ og þeirra sem eiga það ekki og því að valdbeiting og ofbeldi séu í andstöðu við hugmyndafræði:

Í stuttu máli þarf að fallast á að umræddu valdi er beitt en það lætur ekki fanga sig, að valdið er ekki „forréttindi“ ríkjandi stéttar sem hún hefur áunnið sér eða reynir að halda við, heldur er valdið heildaráhrifin af allri herkænsku umræddrar stéttar... Á hinn bóginn er valdinu ekki einfaldlega og einvörðungu beitt á þá „sem ekki ráða yfir því“... valdið er bundið í þeim og smýgur í gegnum þá.⁸

Viðurkenna þurfi að *vald framleiði þekkingu*, ekki með því að hampa þeirri þekkingu sem þjónar því best eða kemur handhöfum þess til góða, heldur að hugtökin tvö standi í gagnkvæmum tengslum. Valdaafstæður leggja grunn að ákveðinni tegund þekkingar og öfugt. Saman móta þær líklega þekktasta hugtak Foucault, *þekkingarvald* [fr. *Pouvoir-savoir*]. Með því leggst hann gegn ríkjandi heimspekistefnum Frakklands á þeim tíma, einkum tilvistarstefnu Jean-Paul Sartre, sem skilgreindu manninn sem „vitandi sjálfsvetu“ sem ýmist væri frjáls eða ekki eftir ytri aðstæðum og/eða innri afstöðu. Þess í stað beri að líta á sjálfsvruna og vitneskju hennar sem „afleiðingar innri togstreitu þekkingarvaldsins og umbreytinga þess í rás sögunnar“⁹ Það er ekki sjálfsvoran sem framleiðir þekkinguna, sem ýmist gagnast valdinu eða ekki, heldur er það þekkingarvaldið og átökin sem því fylgir sem leggja grunn að vitneskjunni. Hún er afurð þessara átaka sem eru gegnum gangandi í mannkynssögunni.¹⁰

Eins og áður sagði felst rannsókn Foucaults í því að skoða hvernig vald þetta bindur líkamann, en í *Gæslu og refsingu* leggur hann grunninn að þeim hugmyndum sem síðar urðu að öðru þekktu hugtaki hans, *lífvaldi* (fr. *Bio-pouvoir*). Hér beinir hann sjónum sínum að „hinum pólitísku líkama“, þ.e. heild þeirra þátta sem móta tengslin milli valds og þekkingar sem bundnir eru í líkönum manna. Hann leitast við að koma refsitækninni fyrir í sögu þessa pólitísku líkama, frá „helgiathöfnum“ pyntinga til

⁸ Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 123-125.

⁹ Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 125.

¹⁰ Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 123-125.

margslunginna refsiaðferða nútímans. Líta ber á iðkun refsinga sem hluta af þessari „pólitísku líffærafræði“ fremur en afleiðingu af lögfræðikenningum.¹¹

Þó að Foucault hafi fengist við söguleg skrif eru hugmyndir, eða öllu heldur aðferðir hans, ekki sérlega hátt skrifaðar hjá mörgum sagnfræðingum. Þýski fræðimaðurinn Georg Iggers segir t.a.m. að mikilvægur hluti sagnfræði Foucault sé hugmyndin um að sagan búi ekki yfir einingu heldur sé hún mörkuð af sífelldum rofum. Hinsvegar sé gegnum gangandi þráður í skrifum hans um fangelsi, hæli, spítala og aðrar stofnanir að saga síðari alda einkennist af vaxandi aga og skipulagi í hinu daglega lífi.¹² Iggers heldur áfram og segir Foucault telja að mannkynssagan sé „nýleg upphfinning hins vestræna karlmanns“ sem til varð með sagnfræðinni sem fræðigreinar fyrir rúmum tveimur öldum. Hann telur það þversagnakennt að Foucault skuli taka sér sögulegt sjónarhorn í flestum skrifum sínum.¹³

Bandaríski heimspekingurinn Richard Rorty tekur í sama streng en hann efaðist um notagildi sögulegra rannsókna Foucault. Segir hann þær aðeins gefa lýsingar á fortíðinni með punktum um hvernig forðast megi rangar forsendur hefðbundinnar sagnfræði:

Do not look for progress or meaning in history; do not see the history of a given activity...do not use any philosophical vocabulary to characterize the essence of such activity or the goal it serves; do not assume that the way this activity is presently conducted gives any clue to the goals it served in the past.¹⁴

Hinsvegar er ekki hægt að horfa framhjá því að viðfangsefni Foucaults er fyrst og fremst saga og aðferðafræði hans í eðli sínu sagnfræðileg, þótt óhefðbundin sé. Markmið hans er að kanna hvernig ákveðin samfélagsleg kerfi urðu til með því að rannsaka tilurð þeirra í sögulegum skilningi. Foucault gagnýrir hinsvegar sagnfræðinga, aðferðir þeirra og vinnubrögð, reglulega í skrifum sínum sem skýrir eflaust að hluta viðbrögð stéttarinnar við þeim.

¹¹ Sama heimild.

¹² Georg Iggers. *Sagnfræði* á 20. öld. Bls. 130.

¹³ Georg Iggers. *Sagnfræði* á 20. öld. Bls. 138.

¹⁴ Richard Rorty. *Foucault and Epistemology*.

Gæsla og refsing - Umfjöllun

Eins og fyrr segir snýr fyrri hluti ritgerðarinnar að umfjöllun um *Gæslu og refsingu*.

Bókinni er skipt í fjóra kafla sem hver um sig hverfast um ólík svið valdbeitingarinnar og knýja frásögnina áfram. Í einföldu máli má segja, eins og nöfn þeirra gefa til kynna, að þeir fjalli um pyntingu, refsingu, ögun og fangelsun.

Í lok fyrsta kafla útlistar höfundur tilgang skrifanna:

Markmið þessarar bókar er að rekja söguna af viðskiptum sálarinnar, í nútímaskilningi þess orðs, við hið nýja dómsvald; að rekja sifjafræði þeirrar vísinda- og lögfræðilegu heildar sem refsivaldið sækir styrk sinn í um þessar mundir og byggir réttlætingu sína og reglur á, teygir áhrif sín til og dulbýr yfirgengilega sérstöðu sína með.¹⁵

Hann segir mikilvægt að velja sér rétt sjónarhorn í þessum rannsóknum, því auðvelt sé að gefa einstaklingsvæðingu upplýsingarinnar eða „framförum mannhygjunnar“ of mikið vægi. Rannsókn hans lýtur fjórum almennum reglum:

1. Hann segist ekki vilja einblína á „kúgandi“ áhrif refsiaðferðanna heldur einnig skoða mögulega jákvæðar hliðar þeirra. Þannig verður refsingin margþætt félagslegt fyrirbæri.
2. Hann vill forðast að líta á refsiaðferðir sem einfaldar afleiðingar refsiréttarins. Þær séu tæknilegar aðferðir sem einkennist af almennum þáttum valdbeitingarinnar. Refsingar eru m.ö.o. „skoðaðar í ljósi pólitískrar herkænsku“.¹⁶
3. Hann telur mikilvægt að líta á sögu refsiréttar og sögu mannvísinda sem samverkandi þætti. Tækni valdsins mótið þannig bæði af aukinni mannúð í refsingum og aukinnar þekkingar á manninum.
4. Að lokum vill hann athuga hvort sálin, í nútíma skilningi, hafi komið fram í refsikerfinu sem afleiðing af breytingum á líkamlegri valdbeitingu.

Foucault var ekki sá fyrsti til að rannsaka sögu réttarkerfisins með þessum hætti. Hann vitnar t.a.m. í bók Rusche og Kirscheimer frá 1939 sem fjallar um sögu refsinga frá öðru

¹⁵ Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 119.

¹⁶ Sama heimild.

sjónarhorni. Bókin nefnist *Punishment and Social Structure* og í henni er stiklað á stóru í refsisögu Evrópu frá síðmiðoldum til fangelsisumbóta tuttugustu aldar. Foucault skrifar að nokkru undir áhrifum þeirra og segir að þeir „los[i] sig undan þeirri blekkingu að refsingunni sé framar öllu (eða jafnvel eingöngu) ætlað að gjalda fyrir glæpi... Þess í stað þarf að greina „„hin raunverulegu refsikerfi“ og rannsaka þau sem félagsleg fyrirbæri...“.¹⁷ Í bókinni greina þeir refsikerfi hvers tíma fyrir sig og setja í samhengi við þá samfélagsgerð og þau framleiðsukerfi sem þá voru við lýði. Þannig einkennist refsingar í samfélagi lénsveldisins, þar sem lítil framleiðsla á sér stað, af einföldum, líkamlegum refsingum en með markaðskerfinu komi nauðungarframleiðsla í hagnaðarskyni. Eftir að hinn frjálsi markaður verður til víkur nauðungarvinnan smám saman fyrir betrunarvist þar sem markmiðið er að búa til góða borgara úr afbrotamönnum.¹⁸ Kemur greining þeirra félaga Rusche og Kirscheimer vel saman við Foucault og var hún notuð til hliðsjónar við greiningu mína hér að neðan.

Grundvallarsprungur *Gæslu og refsingar* er dregin fram með samlíkingu strax í upphafi hennar. Þar segir höfundur frá ítarlegu máli hvernig maður að nafni Robert-Francois Damiens var pyntaður á almannafæri eftir að hafa verið dæmdur fyrir tilraun til konungsmorðs um miðja 18. öld. Frásögn þessi er síðan borin saman við daglegt vinnuplan fanga í Mettray fangelsinu þremur aldarfjórðungum síðar, en þar má glöggt sjá hversu miklar breytingar urðu á refsiaðferðum í kringum aldamótin 1800. Foucault biður lesandann um að velta fyrir sé hversvegna svo miklar breytingar urðu í þessum málaflokki á svo stuttum tíma. Hefðbundin söguskoðun hefur flokkað þær sem lið í „mannúðarvæðingu“ samfélagsins í anda upplýsingarinnar, að þarna hafi komið fram góðir menn sem höfnuðu ofbeldi og valdníðslu gamla samfélagsins og vildu koma á réttlátara refsikerfi. Höfundur hafnar þessu viðhorfi og túlkar breytingarnar með öðrum hætti. Samkvæmt honum eru þær liður í formbreytingu valds og birtingarmyndar þess, frá einföldum líkamsmeiðingum yfir í margþætta ögunartilburði sem ná ekki aðeins til refsifanga heldur birtist á flestum sviðum samfélagsins.

Eins og áður segir hefur Foucault bók sína á umfjöllun um pyntingar á sakamönnum og hvernig þær hverfa skyndilega af sjónarsviðinu. Hann telur þetta mikilvægt atriði: „Í

¹⁷ Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 120-121.

¹⁸ Georg Rusche og Otto Kirscheimer. *Punishment and Social Structure*. Bls. 8-137.

dag hættir mönnum til að sjást yfir þetta atriði; ...ef til vill voru menn fullfljótir á sér, og fullákafir, að eigna þessa þróun ákveðinni hugmynd um „mennsku“ sem síðan gaf ekki kost á frekari greiningu.¹⁹ Kjarni refsingarinnar breytist um leið þar sem betrun tekur við af hefnd fyrri tíma. Þá minnkar sýnileiki refsingarinnar sem áður hafði verið lykilatriði hennar, en hún verður að „úrlausnarefni á sviði réttarfars eða stjórnsýslu.“²⁰ Þannig hverfa ekki aðeins pyntingar á almannafæri heldur einnig gapastokkar, vegavinna og yfirbótin (fr. *Amende honorable*) sem Damiens fékk að kynnast í upphafi kaflans. Foucault veltir því fyrir sér hvort þær grunsemdir hafi vaknað hjá mönnum að refsingin væri alls ekkert skárri en glæpurinn, að hún kynnti fyrir áhorfendum grimmd sem betra væri að halda frá þeim. Glæpamaðurinn verði þannig að einskonar píslarvætti í augum almennings sem áleit aðfarir þessar litlu skárri en afbrot þess dæmda. Vitnar Foucault m.a. í Beccaria, einn af feðrum afbrotafræðinnar og samtímamann Damiens, því til stuðnings.²¹

Lögin í einveldissamfélagi túlka vilja konungsins og því eru lögbrot, í ákveðnum skilningi, árás á hann sjálfan. Í bókinni *The King's Two Bodies* færir Ernst H. Kantorowicz rök fyrir því að svo hafi verið litið á að líkami konungsins væri af tvennum toga. Annarsvegar sé hinn hefðbundni, líffræðilegi líkami sem fæðist og deyi líkt og aðrir. Hinsvegar búi í honum sjálf undirstaða konungdæmisins, óáþreifanleg og líkamleg í senn, sem vari áfram í líkama arftaka hans er hann fellur frá. Skilin milli persónu konungsins og veldis hans eru því illgreinanleg.²² Hann sækir jafnframt vald sitt til almættisins en til urðu helgiathafnir, tengdar konungvaldinu, sem undirstrika veldi hans og dýrð sem voru í nánum tengslum við sambærilegar athafnir kirkjunnar.²³

Foucault veltir því fyrir sér hvort setja megi líkama brotamanna upp sem andstöðu þessa. Lagaleg staða hans kallar á viðhöfn og orðræðu sem miðast að því að „kóða það „óæðra vald“ sem býr í líkama þess sem á að refsa.“²⁴ Pyntingin (og aftakan sem henni fylgir) er þannig bæði réttarfarsleg og pólitískt athöfn, leikrit þar sem hinn ásakaði er látinna játa á sig brotið og síðan gjalda fyrir það með fórn á líkama sínum. Vald

¹⁹ Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 100.

²⁰ Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 101-102.

²¹ Sama heimild.

²² Ernst H. Kantorowicz. *The King's Two Bodies: A Study in Mediaeval Political Theology*. Bls. 330-342.

²³ Sama heimild.

²⁴ Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 126.

konungsins er þar (bókstaflega) brennimerkt á líkama hins dæmda. Hluti þessarar athafnar er skýr mörkun á valdi alvaldsins, en hún endurreisir vald hans sem hinn dæmdi góð með broti sínu.

Í síðasta verki sínu, *Sögu kynhneigðarinnar* (fr. *Histoire de la Sexualité*), þróar Foucault þessa hugmynd áfram og segir að í líkamlegum refsingum fyrri alda felist dómur alvaldsins, hann hefni fyrir áras á sig fyrir augum almennings. Áhorfendur eiga að lifa sig inn í refsinguna, upplifa innra með sér sársauka fórnarlambins og taka um leið inn á sig valdið sem þeir verða vitni að. Þeir skorast þannig undan því að fara gegn vilja alvaldsins og verður þetta sjónarspil því til þess að styrkja vald hans.²⁵ Foucault tekur dæmi af pyntingu og aftöku á Massola sem framkvæmd var með hrottafengnum hætti. Líkamsmeiðingar á honum fóru að mestu fram eftir andlát hans, svo líftakan sjálf var greinilega ekki eina hlutverk athafnarinnar.²⁶ Aftaka þessi var harðlega gagnrýnd af samtímamönnum fyrir óþarfa grimm, en sú gagnrýni er talin vera upphafið að allsherjarendurskoðun upplýsingarmanna á refsiaðferðum yfirvalda.²⁷

Afleiðingar þess að draga hegninguna af sviði hins sýnilega og inn í skuggann eru margvíslegar. Hún hverfur af sviði hins hversdagslega og færist yfir á „svið óhlutbundinnar vitundar; áhrifamáttur hennar felst ekki í hinu sjónræna heldur í því að hún er óumflýjanleg“.²⁸ Við ótta um ofbeldi (og von um miskunn) tekur fullvissa um refsingu. Ofbeldið er þó vissulega ennþá byggt inn í stofnun réttarkerfisins en því er ekki beitt með eins greinilegum hætti og áður. Með dómsuppkvaðingunni fylgir afdráttarlaus fordæming á afbrotamanninum en hin falda aftaka verður einskonar ill nauðsyn sem réttarkerfið skammast sín fyrir að leggja á hinn dæmda. Refsingin er ekki sveipuð sama ljóma og áður. Framkvæmd hennar verður síðan einskonar sjálfstæður hluti réttarkerfisins sem komið er „fyrir á sviði skrifræðisins.“²⁹

Við þetta losnar einnig um tak yfirvaldsins á líkama hins dæmda. Brennimerking var afnumin í Bretlandi og Frakklandi á þriðja og fjórða áratug nítjándu aldar og notkun annara líkamlegra refsinga í Evrópu minnkari til muna. Markmiðið var að snerta í raun

²⁵ Garðar Baldvinsson. „Alsætt líkamsvald“. Bls. 28.

²⁶ Michel Foucault. *Discipline and Punish*. Bls. 48-52.

²⁷ Piet Strydom. *Discourse and Knowledge: The Making of Enlightenment Sociology*. Bls. 137.

²⁸ Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 102.

²⁹ Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 103.

líkamann eins lítið og hægt var, eða „hafa áhrif á það í líkamanum sem telst ekki til hans sjálfss.“³⁰ Vísar hann þar til persónu eða sálar brotamannsins. Einhverjur kynnu að segja að í þrælkunarvinnu og fangelsisvist sem tók við felist mjög líkamleg refsing. Því svarar Foucault:

En í þessum tilvikum nær refsingin til líkamans með allt öðrum hætti en þegar pyntingar eru annars vegar. Litið er á líkamann sem tæki eða meðal: Hann er lokaður inni eða láttinn vinna í þeim tilgangi að svipta einstaklinginn frelsi sem í senn er talið til réttinda og gæða. Slík sýn á refsingar kemur líkamanum fyrir innan ákveðins kerfis þvingana og sviptingar, skyldna og banna.³¹

Refsingin felst þannig í því að fella réttindi úr gildi, sem er rökrétt afleiðing réttindagjafar upplýsingarinnar. Sá hluti refsingarinnar, sem enn nálgast líkamann gerir það á „hreinlegan hátt“ eftir mjög nákvæmum reglum og ævinlega með „æðra“ markmið í huga. Foucault telur aftökur nútímans, með róandi lyfjagjöf undir handleiðslu lækna og sálfræðinga, vera endanlegt stig þessarar þróunar og kallar það „útópiú hins réttarfarslega tepruskapar“.³²

Tilkoma fallaxarinnar og notkun hennar í kjölfar frönsku byltingarinnar er mikilvægt skref í þessari þróun að mati Foucault. Í henni felst þríbætt merking: Allir hljóta sömu refsingu óháð stöðu þeirra, dauðdaginn skyldi vera einfaldur og skjótur og átti refsingin aðeins að ná til hins seka án niðurlægingar fjölskyldu hans og æru sem fylgt hafði sjónarspili opinberra pyntinga fyrri alda. Þá passar notkun fallaxarinnar inn í hina nýju hugmynd um líkamann en það gefur auga leið að hún snertir hann varla er hún fjarlægir líf brotamannsins. Þannig á hún á endurspeglu „hið óhlutbundna eðli laganna sjálfra“³³, henni er ekki aðeins beitt á raunverulegan líkama heldur á lagalegan þegn. Í upphafi var notkun fallaxarinnar einnig mikið sjónarspil, enda mikilvægur þáttur í uppjöri byltingarmanna við hina gömlu valdastétt. Ekki leið hinsvegar á löngu áður en hún var fjarlgægð úr augsýn almennings líkt og aðrar refsingar. Aftökur færðust frá stórum og opnum torgum yfir í útjaðra borga, þær voru færðar inn í lokuð rými og almenningi haldið fjarri þeim í vaxandi mæli.

³⁰ Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 104.

³¹ Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 104.

³² Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 105.

³³ Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 107.

Tak refsivaldsins á líkamanum losnaði þó ekki til fulls við þetta. Fangelsun fylgir óhjákvæmilega einhver líkamleg þjáning, eins og fram hefur komið. Gagnrýnismenn fangelsisins á öllum tímum (upplýsingarmenn þar með taldir) sem halda því fram að fangar fái of mikla vernd fyrir þjáningum, draga að mati Foucaults fram ákveðin kjarna refsiréttarins: Dæmdir menn *eiga* að líða meiri líkamlegar raunir en aðrir menn. Þannig eimir enn eftir af ákveðnum kjarna pyntinga fyrri tíma í refsikerfi nútímans.³⁴

Hinsvegar hefur fyrirbærið „glæpur“, sem framkvæmd refsinganna beinist gegn, tekið breytingum sem í senn ná til eiginleika, eðlis og inntaks hins refsiverða frekar en formlegra skilgreiningsatriða þess:

Hugtökin glæpir og afbrot eru vissulega ætíð notuð um lagaleg viðfangsefni sem skilgreind eru í lagabókstafnum en jafnframt er lagður dómur á ástríður, eðlishneigðir, afbrigðileika, veikleika og bæklun, skort á aðlögun, áhrif erfða og umhverfis; refsað er fyrir ofbeldisverk, en um leið fyrir ofbeldishneigð; fyrir nauðganir, en um leið fyrir afbrigðileika; fyrir morð sem einnig teljast til vitnis um hvatir og þrár.³⁵

Markmiðið með hinum nýju refsilögum var að reyna að draga úr líkunum á að afbrotamaður bryti af sér aftur með því að gera afbrotið óeftirsóknarvert í huga hans. Til þess að þetta sé mögulegt þarf refsikerfið að afla sér veigamikillar þekkingar á afbrotum og þeim sem þau fremja. Þannig varð afbrotafræði m.a. til sem fræðigrein í kringum þess konar rannsóknir, bæði á afbrotamönnunum sjálfum í líf- og sálfræðilegum skilningi og eins á þeim samfélagslegu aðstæðum sem afbrotamenn komu úr. Markið þessarar þekkingaröflunar er skýrt: „Að marka afbrotunum stað, í ró og spekt, á vettvagni þeirra hluta sem hægt er að öðlast vísindalega þekkingu á og gera hinum lagalegu refsiháttum með réttu kleift að ná ekki aðeins tökum á afbrotunum heldur einnig á einstaklingunum.“³⁶ Þessi atríði koma öll fram í dómsuppkvaðningunni og eru að mati Foucaults „í raun aðferðir við að ákvarða eiginleika einstaklinganna.“³⁷ Hann telur þessar greiningar mikilvægt skref í þróun allra félagsvísinda sem nálgast manninn sem „viðfangsefni“ (*e. object*).³⁸ Spurt er hvert eðli verknaðarins sé og undir hvaða sviði veruleikans fellur hann (sbr. skrif Foucaults um sturlun og skilgreiningu hennar). Hvert brot fyrir sig er tekið fyrir og spurt er hver viðeigandi refsing sé með

³⁴ Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 100-111.

³⁵ Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 112.

³⁶ Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 114.

³⁷ Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 113.

³⁸ Hubert L. Dreyfus og Paul Rabinow. *Michel Foucault – Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Bls. 149.

tilliti til sálarástands viðkomandi. Þannig hætta glæpir að vera refsiverðir, eða a.m.k. síður, ef hægt er að sanna að um „sturlun“ hafi verið að ræða.

Hegningunni er þannig hagað eftir líkunum á því að brotamaðurinn nái að ráða bót á breytni sinni og henni fylgja miklar „öryggisráðstafanir“ og eftirlit með öllum þáttum andlegrar og líkamlegrar tilveru brotamannsins. Þetta eftirlit á þó ekki að vera hluti af refsingunni heldur á það að hafa stjórn á einstaklingnum, draga úr hættunni sem af honum stafar og loks (ef vel gengur) umbreyta honum algerlega í góðan og löghlýðinn samfélagsþeign. Óskilgreindar hugmyndir upplýsingarmanna um „betrunarvinnu“ verða að allsherjar skipulagskerfi.

Fyrstu endurbótasinnarnir sögðu betrunarvinnu vera æðsta form refsinga, mun mannúðlegri en líkamsmeiðingar eða innilokun. Hún átti að fara fram opinberlega og gagnast þannig samfélagini tvíþætt: Bæði með beinum hætti með vinnuframlagi þeirra og óbeinum með áhrifum sem ánaud þeirra hefði á almenning. Refsingar urðu þar með einskonar opinber siðferðislexía fyrir samfélagið sem styrkti þessa nýju lagastefnu sína í sessi með því að láta fangana ferðast vítt um landið og leyfa almenningi að berja þá augum. Þar með var vorkunnin, sem brotamenn fyrri alda hlutu, fyrir bí:

For if the criminal was himself a source of instruction, a moral lesson for all, publicly displayed, then popular discourse about his actions theoretically reinforced the lessons which were meant to be learned.³⁹

Endanlegt takmark refsinga var þannig bæði endurbót sála brotamanna og siðferðisvæðing samfélagsins. Í stað þess að merkja vald konungsins á líkama brotamanna kom tækni til að breyta huga þeirra í takt við kröfur valdsins.

Samfara þessu verður breyting á framkvæmd dómsvaldsins. Í meginatriðum segir Foucault að þróun dómsmála síðustu tvær aldir sé sú að dómarar hafi farið að dæma um aðra hluti en glæpina og að hluti dómsvaldsins hafi færst yfir á aðra en þá sem fella lokadóminn. Réttarkerfið hafi hlaðið utan á sig sérfræðingum og embættismönnum sem vegi og meti þann sem réttað er yfir til þess að „tryggja að starfsemi réttarkerfisins takmarkist ekki við lagalega refsingu eingöngu...“⁴⁰ Þannig er dómarinn frelsaður

³⁹ Hubert L. Dreyfus og Paul Rabinow. *Michel Foucault – Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Bls. 150

⁴⁰ Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 118.

undan ákveðinni ábyrgð, því þó að glæpurinn sé vissulega tilefni hans er dómurinn aðeins leið til að meðhöndla glæpamanninn. Þannig réttlætir refsiréttur nútímans sig með því að vísa út fyrir sjálfan sig; „Þekkingin skikkar réttarkerfið til þessarar linnulausu umritunar“.⁴¹

Þannig hefur sálin fengið inngöngu í réttarkerfið. Foucault segir um líkama hins dæmda að „í honum býr „sál“ sem færir honum tilvistina en hún er sjálf hluti af yfirráðum valdsins yfir líkamanum. Sálin er afleiðing og tæki pólitískrar líffærafræði; sálin er fangelsi líkamans.“⁴² Í stað efnislegs líkama kemur „líkami máltákna“ sem er alltaf að einhverju leiti fjarlægur efnislegri verund sinni⁴³ Hér verður því ákveðið líkamlegt brotthvarf í réttarkerfinu og áhersla refsingarinnar færst til.

Þessar hugmyndir endurbótasinna urðu hinsvegar aldrei fyllilega að veruleika, en ástæður þess eru margvíslegar. Foucault leggur áherslu á erfiðleika í frönsku stjórnmálalífi eftir byltinguna og síðar tilkomu Napóleons sem lokað hafi á möguleikann á að breyta kerfinu alfarið eftir þessum hugmyndum. Eins og vikið verður að hér að neðan urðu samfélagslegir erfiðleikar á Íslandi einnig á þessum tíma. Efnahagserfiðleikar í kjölfar styrjalda sem kenndar eru við áðurnefndan Napóleon auk náttúruhamfara, höfðu áhrif á framkvæmd réttarfarsins. Fyrstu endurbótasinnarnir fengu því aldrei fyllilega að sjá afrakstur endurbóta sinna. Hinsvegar voru hugmyndir þeirra ofnar inn í þriðju tegund refsikerfisins; ögunartæknina.⁴⁴

Ögun og alsjá

Í þriðja og líklega þekktasta kafla *Gæslu og refsingar* segir Foucault frá áætlunum enska heimspekingsins og upplýsingarmannsins Jeremy Bentham (1748-1832)⁴⁵ um byggingu einskonar „fyrirmynadarögunarstofnunar“ sem átti að marka nýja tíma í opinberri valdbeitingu. Bygginguna kallaði hann *Panopticon*, sem fengið hefur nafnið alsjá eða alsæisbygging á íslensku. Samkvæmt teikningum Bentham er um að ræða hringлага

⁴¹ Sama heimild.

⁴² Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 127.

⁴³ Garðar Baldvinsson. „Alsætt líkamsvald“ Bls. 32.

⁴⁴ Hubert L. Dreyfus og Paul Rabinow. *Michel Foucault – Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Bls. 150-51.

⁴⁵ Vef. William Sweet. „Jeremy Bentham (1748-1832)“

hús, alsett gagnsæjum klefum sem raðast kringum háan varðturn er stendur í miðju rýminu. Gluggar klefanna vísa annarsvegar að turninum en í honum situr vörður og fylgist með öllu sem fram fer innan þeirra. Á ytri veggnum eru svo aðrir gluggar sem tryggja að klefarnir eru vel lýstir öllum stundum. Með þessum hætti þarf aðeins einn fangavörð til að fylgjast með öllu sem fram fer. Yfirsýn hans er alger meðan vistmennir eru í sífelldri einangrun og geta því ekki hópað sig saman:

Klefarnir eru búr, lítil leikhús þar sem hver leikari stendur einn, stakur og alltaf sjáanlegur... Einskær dagsbirtan og augnaráð vaktmannsins fanga betur en skugginn sem reynist að endingu fela í sér verndun. Sýnileikinn er gildra.⁴⁶

Með þessu tekstu mönnum að komast hjá því að mynda samþjappaðan og æstan mág sem tekið gæti völdin í sínar hendur, því steypdir veggir milli klefa tryggja að samskipti milli íbúa þeirra eru lítil sem engin. Í stað „lýðsins“ kemur samansafn aðgreindra einstaklinga. Þessi aðgreining, ásamt stanslausri vöktun varðmannsins, eiga að tryggja meðvitund um stöðuga vöktun hjá vistmönnum. Þeir fara í kjölfarið að haga sér eins og þeir halda að þeir eigi að gera, því augu varðmannsins eru (mögulega) á þeim öllum stundum. Kerfið gengur jafnvel þó enginn sé staddur í turninum, það nægir að vistmenn *haldi* að svo sé (eða gæti verið). Þannig tryggja vistmennir sjálfir viðgang valdsins án þess að því sé beitt í bókstaflegum skilningi. Samkvæmt Bentham á að vera hægt að „sjá valdið en ekki sannreyna það“.⁴⁷

Bentham var að vísu ekki sá fyrsti til að stinga upp á slíkum alsjáarstofnunum. Hans útgáfa er hinsvegar sú best þekkta því hann sá hana sem raunhæfa lausn sem nota mætti á hinum ýmsu sviðum samfélagsins: „The very genius of the Panopticon lies in its combination of abstract schematization and very concrete applications. It is, above all, flexible.“⁴⁸

Þessi sveigjanleiki er lykilþáttur í notkun alsjáarinnar því hver sem er (eða jafnvel enginn) getur sinnt hlutverki varðarins meðan sá sem horft er á getur verið fangi, sjúklingur, nemandi, verkamaður, brjálæðingur eða hver sá annar sem heyrir undir valdsvið ögunarinnar. Þá er hún kjörið tækifæri fyrir valdhafana að stunda hverskyns

⁴⁶ Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 137.

⁴⁷ Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 136-38.

⁴⁸ Hubert L. Dreyfus og Paul Rabinow. *Michel Foucault – Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Bls. 188.

rannsóknir og athuganir á þeim sem heyra undir vald þeirra með það að markmiði að betrumbæta starf sitt. Alsjáin tengir þannig saman þekkingu, vald, stjórnun líkamans og stjórnun á rými í heildstæða tækni ögunar.⁴⁹ Alsjáarkerfið nýtist allstaðar þar sem markmiðið er að skipta fólk í flokka útfrá stöðu þeirra innan samfélagsins, fylgjast með því og gera það skilvirkara í störfum sínum.

Með því að skipuleggja rýmið sem viðfangsefnin hafast við í og flokka þau niður eftir stöðu þeirra skapar ögunartæknin kerfi sem er í senn skipulagslegt, verklegt og valdaskipt.⁵⁰ Þetta er einkum gert með því sem Foucault kallar rýmisstýring sem á sér fyrirmynnd í því þegar yfirvöld í Evrópu börðust gegn útbreiðslu plágunnar á 17. öld með því að skipta upp borgum í afmörkuð svæði, herða eftirlit og safna upplýsingum um sjúkrastöðu íbúanna en upplýsingasöfnun er lykilþáttur í viðgangi ögunarinnar. Þannig var þekkingu safnað af miðstjórnarvaldinu og hún notuð til að stýra rými borgaranna.⁵¹ Í alsæishugmynd Bentham er þessi rýmisstýring tekin skrefinu lengra. Valdið verður sjálfvirk og óháð einstaklingnum, það byggir ekki lengur á tilteknum persónum heldur „vandvirkri niðurröðun líkama, flata, ljóss, augnaráða“.⁵² Litlu skiptir hver það er sem heldur „ögunarvélinni“ gangandi en viðhorf, langanir og hvatir þeirra sem í henni hrærast verða aukatriði. Á vissan hátt má segja að þvingunarkraftur valdsins sé færður á yfirborð þess sem því er beitt á; fanginn tekur hann sjálfur á sig. Valdaöflin geta því „létt á líkamlegri virkni sinni“⁵³ en Bentham taldi það einn helsta kost alsjárinnar hversu einföld hún væri í rekstri.⁵⁴

Eins og áður sagði hentar alsjáarkerfið einkar vel til þess að rannsaka þá sem í henni dvelja. Þannig er t.a.m. hægt að prófa hinum ýmsu aðferðir við ögun þeirra og kanna hver þeirra virkar best. Lyf eru prófuð á sjúklingum, vinnuaðferðir prófaðar á verkamönnum og refsiaðferðir prófaðar á föngum. Markmiðið er ávallt að viða að sér þekkingu sem síðan er notuð til að tryggja viðgang valdsins. Alsjánni er þó ekki aðeins beitt gegn íbúum hennar heldur einnig þeim sem halda henni gangandi. Hjúkrunarfólki,

⁴⁹ Hubert L. Dreyfus og Paul Rabinow. *Michel Foucault – Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Bls. 188-189.

⁵⁰ Michel Foucault. *Discipline and Punish*. Bls. 148.

⁵¹ Hubert L. Dreyfus og Paul Rabinow. *Michel Foucault – Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Bls. 189-90.

⁵² Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 137.

⁵³ Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 140.

⁵⁴ Sama heimild.

verkstjórum og fangavörðum er einnig fylgt af auga hennar og mat lagt á frammistöðu þeirra. Einnig er mikilvægt að muna að eftirlitsmenn hennar eru engu síður undirorpin valdinu:

Og má ekki líka segja að örlög yfirmannsins, þar sem hann er lokaður inni í miðju byggingarinnar, ráðist að miklu leyti af gangi mála í Alsjánni?... „Örlög mín“ segir yfirmaður Alsjárinna, „hef ég bundið í örlögum þeirra (vistmannanna) á alla vegu sem ég get gert mér í hugarlund.⁵⁵

Alsjánni fylgir fullkomin beiting valdsins. Hún dregur úr fjölda þeirra sem koma að beitingu þess en um leið margfaldað raðir þeirra sem geta orðið fyrir því. Þá er alsjánin, þrátt fyrir harðneskjulegt yfirbragð sitt, afurð lýðræðissamfélagsins og sem slík undir stöðugu eftirliti almennings. Þegnar eiga þannig að hafa rétt á (og bera jafnvel skyldu til) að fylgjast náið með starfsemi hennar, ekki ósvipað því og þegar þingstörfum er fylgt eftir, en það á að tryggja að hún verði ekki harðstjórn og spillingu að bráð. Fjöldinn er þannig ekki lengur aðeins viðfang valdbeitingarinnar heldur tekur virkan þátt í áframhaldandi notkun hennar; Hann tryggir að eigin ögun sé fylgt eftir út frá settum reglum.⁵⁶ Í stað þegna („subject“) konungsvaldsins koma viðföng („object“) ögunarinnar.

Áður höfðu „handhafar valdsins“ sýnt mátt sinn með sem skýrustum hætti meðan þeir sem urðu fyrir því voru gerðir smáir og lítilvægir í samanburði. Ögunarvaldið snýr þessum tengslum við. Nú er það valdið sjálft sem kýs að vinna bakvið tjöldin meðan viðföng þess eru gerð sýnilegri sem aldrei fyrr, og því er stanslaust eftirlit (óhindraður sýnileiki) kjarni ögunartækninnar:⁵⁷

Og til að ná fram að ganga verður umrætt vald að koma sér upp eftirlitstæki sem er stöðugt að verki... Tækið verður að vera eins og augnaráð án andlits sem umbreytir gjörvallri samfélagsheildinni í skynjanlega heild: Þúsundir augna sem komið er fyrir út um allt.⁵⁸

Hér er erfitt að nefna ekki eftirlitsmyndavélar, sem iðulega koma upp þegar alsæiskenningar fá nútímalega skírskotun.⁵⁹ Þær voru sannarlega ekki á hverju

⁵⁵ Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 142.

⁵⁶ Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 142-146.

⁵⁷ Hubert L. Dreyfus og Paul Rabinow. *Michel Foucault – Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Bls. 159.

⁵⁸ Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 154.

⁵⁹ Bryndís Björgvinsdóttir og Valdimar Hafstein skrifuðu t.a.m. um eftirlitsmyndavélar í miðborg Reykjavíkur út frá þessum hugmyndum árið 2010, sjá: „„Að fæla fólk frá...““

götuhorni þegar Foucault skrifaði sína bók sem sýnir e.t.v. hvernig ögunartæknin vindur upp á sig og magnast með tímanum. Þá er fáum fylgt eins vel eftir og brotamönnum nú á dögum, bæði innan fangelsa og utan þeirra, svo nútímaleg skírskotun þessara hugmynda á vel við.

Vöxtur ögunar – Hernaðarhyggja, iðnvæðing og fangelsun

Á fyrstu áratugum nítjándu aldar óx ögunarkerfunum ásmegin og „ögunargangverk spretta upp eins og gorkúlur“.⁶⁰ Fyrst átti þessi ögun sér stað í skipulagningu á herþjálfun, en þar hefur nákvæm líkamsstýring augljósa kosti í för með sér fyrir valdaöflin sem stýra henni. Viðamikilli þekkingu er safnað gegnum hinar ýmsu prófanir og henni síðan beitt til að hámarka afköst. Foucault tekur sem dæmi að eftir bruna Hotel-Dieu spítalans koma margar minni og nútímalegri stofnanir í stað hans. Þær tóku ekki aðeins við sjúklingum heldur skráðu niður og héldu utan um upplýsingar um þá. Vandlega var fylgst með ummerkjum um landlæga kvilla og yfirvöld upplýst um heilsufar þjóðarinnar. Þessi vinnubrögð voru síðan smám saman tekin upp í öðrum stofnunum s.s. skólum, vinnuhælum og fangelsum.⁶¹ Þarna má glöggt sjá tenginguna milli þekkingaráflunar, valds og ögunar almennings og hvernig henni var beitt á fleiri hluta samfélagsins en áður.

Það væri þó orðum aukið að segja að ögunartæknin komi beinlínis í stað valdaaflanna sem fyrir voru í samfélögum Evrópu. Foucault-sérfræðingarnir Dreyfus og Rabinow skrifa:

Discipline does not simply replace other forms of power which existed in society. Rather it „invests“ or colonizes them, linking them together, extending their hold, honing their efficiency, and „above all making it possible to bring the effects of power to the most minute and distant elements.“⁶²

Allt átti þetta sér þó upphaf í hernaði. Foucault lýsir breytingum sem urðu á hermönnum í lok átjándu aldar í átt að auknu skipulagi. Markmiðið varð að framleiða „þæga“ líkama sem hægt væri að móta. Hann segir tilkomu ögunarinnar vera sögulegt

⁶⁰ Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 150.

⁶¹ Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 150-152.

⁶² Hubert L. Dreyfus og Paul Rabinow. *Michel Foucault – Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Bls. 153.

augnablik þar sem ákveðin „líkamslist“ verður til, kerfi sem reynir að ná sem mestu út úr líkamanum með því að gera hann að engu öðru en hluta innan heildarinnar sem síðan er öguð og stýrt eftir settum reglum. Hann segir þetta ekki vera „uppgötvun“, heldur sé um að ræða smávægilega breytingar úr öllum áttum sem vinna með hvorri annari og smám saman mynda allsherjar kerfi. Ögunin eykur líkamsaflíð sem vinnur að hagrænni nýtni og um leið dregur úr þeirri sem óhlýðnast valdinu.⁶³ Foucault kallar þetta „hernaðardraum samfélagsins“. Meðan heimspekingar og hugsuðir upplýsingarinnar hugsuðu upp fyrirmýndarsamfélög komu „hermenn ögunartækninnar“ á kerfi til að þjálfa líkama samfélagsins með því að stýra rými hans. Hinir síðarnefndu fengust ekki við frumstæða samfélagssáttmála heldur framsækna þjálfunartækni, ekki vilja almennings heldur markvissa stjórnun hans.⁶⁴

Ögunarkerfið tengist samfélagsþróun iðnbyltingarinnar einnig nánum böndum, en skipulagning einstakra líkama í rými komst á annað stig með verksmiðjuvæðingu iðnaðar í lok 18. aldar og byrjun þeirrar næstu. Foucault vitnar í Marx sem fjallar um „vélvæðingu“ vinnuaflsins og líkir henni ítrekað við hernaðarskipulag, sem Foucault tengir saman með bókstaflegum hætti eins og áður sagði. Einstakur líkami verður að hluta sem hægt er að færa til og koma fyrir eftir þörfum. Hugrekki hans eða styrkur eru ekki lengur mikilvægustu þættirnir í fari hans heldur hversu vel hann passar inn í kerfið. Atgervi viðkomandi er þar af leiðandi ekki lengur mikilvægt, að því gefnu að hann þekki sinn stað innan „vélarinnar“. Þannig var, eins og frægt er, byrjað að nota börn í erfið störf, einkum í framleiðslu ðnaði, sem áður hefði þurft að „fórna“ betra vinnufólki í.⁶⁵

Þetta mikla ögunarkerfi tengist síðan innilokun fangelsisins órjúfanlegum böndum. Fangar eru óhjákvæmilega þeir aðilar samfélagsins sem helst fara gegn viðmiðum þess og eru því þeir sem helst þurfa á ögun þess að halda:

Svo aftur sé vikið að vandanum um lagalegar refsingar, þá er rétt að setja fangelsi með allri þeirri betrunartækni sem þeim fylgir í samhengi við það þegar hið lögformlega refsivald snýst upp í ögunarvald eftirlitsins; þegar farið er að

⁶³ Michel Foucault. *Discipline and Punish*. Bls. 137-138.

⁶⁴ Michel Foucault. *Discipline and Punish*. Bls. 169.

⁶⁵ Michel Foucault. *Discipline and Punish*. Bls. 163-165.

beita almennum refsingum laganna á ákveðna valda einstaklinga og ætíð á þá sömu.⁶⁶

Þannig verður smám saman til skipulagt fangelsiskerfi sem byggir á þessum sömu hugmyndum. Í einni af mörgum ritgerðum sínum um efnið segir Foucault að tengja megi fjögur stig þróunar refsinga við fjórar samfélagsgerðir í sögu Evrópu: Útskúfun/útlegð, endurbót (þar sem hinn ákærði er láttinn greiða bætur fyrir brot sitt), brennimerking og innilokun. Útskúfunarsamfélagið tengir hann einkum við Grikkland hið forna, endurbótasamfélagið við germönsk ríki, brennimerkingar-samfélög við Evrópu á síðmiðöldum og loks innilokunarsamfélagið við okkar eigin samfélag síðustu tvær aldir.⁶⁷

Fangelsun hafði að vísu verið notuð lengi sem refsiaðferð, amk. síðan í fornöld, en hún varð ekki almennur hluti refsikerfis evrópskra ríkja fyrr en við lok átjándu aldar. Áður hafði hún verið notuð ýmist af valdamiklum einkaaðilum og prinsum, eða sem leið til að halda mönnum á vísum stað meðan mál þeirra voru rannsökuð (sbr. dýflissur). Hér á Íslandi voru þesskonar vistarverur iðulega á heimilum valdsmanna, t.d. Bramshús á Bessastöðum.⁶⁸ Í nýjum lagabálkum á fyrstu áratugum átjándu aldar er hinsvegar lögð höfuðáhersla á notkun fangelsa og verður hún fljótlega helsta refsiaðferð vestrænna samfélaga. Foucault tekur dæmi úr samtímaheimildum og segir að fangelsið hafi ekki aðeins komið fram sem refsikostur og breiðst um heiminn á skömmum tíma heldur hafi það einnig fljótlega orðið að einu refsingunni sem beitt var af yfirvöldum. Þetta gerist þrátt fyrir að fangelsun hafi alla tíð verið umdeild refsiaðferð, af margvíslegum ástæðum. Í fyrstu þótti hún ekki nægjanlega harkaleg fyrir brotamanninn og síðar ekki nógu skilvirk í „betrun“ hans, sem átti þó að vera einn af kostum hinnar nýju refsiaðferðar.⁶⁹

Fyrstu fangelsin voru einskonar millistig gömlu hegningarvinnunnar og hinnar nýju ögunartækni. Fangelsun var kostnaðarsöm svo yfirvöld létu fangana vinna fyrir veru sinni þar. Þetta kerfi var ekki aðeins hagkvæmt til skamms tíma heldur átti það einnig að búa til nýja verkamenn sem gátu unnið í þágu samfélagsins. Við þetta fyrirkomulag

⁶⁶ Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 165.

⁶⁷ Michel Foucault. "The Punitive Society" Bls. 23-25.

⁶⁸ Björn Þórðarson. *Refsivist á Íslandi 1761-1925*. Bls. 2.

⁶⁹ Sama heimild.

bættist svo innilokunin, en hún kom fyrst fram á Englandi við lok átjándu aldar⁷⁰ Á þeirri nítjándu voru það Bandaríkjumenn sem mest áhrif höfðu á þróun fangelsismála en þar urðu til tvær megin stefnur í þessum málum; Fíladelfíuhreyfingin og Auburn hreyfingin. Sú fyrrnefnda sótti innblástur sinn að verulegu leyti til Alsjár Bentham, en föngum var ætlað að verja öllum tíma sínum í einrúmi og vinna þar og læra undir ströngu eftirliti. Í Auburnfangelsinu í New York var hinsvegar ákveðið að láta fanga vinna saman á daginn en öll samskipti við vinnuna voru óleyfð svo í raun var um einskonar einveru að ræða. Í báðum kerfunum var betrun fanganna áhersluatriði.⁷¹

Fangelsin eru e.t.v. skýrasta dæmið um það hvernig ögunartækin vinnur á bæði einstaklingum og samféluginu í heild. Þrátt fyrir að ögunarsamfélagið hafi ekki hafist með tilkomu fangelsanna er það fullkomin birtingarmynd og rökrétt afleiðing ögunarkerfisins sem varð til í öðrum stofnunum þess, einkum í herjum en einnig skólum, spítölum og verksmiðjum eins og áður segir. Fangelsun er aðeins lítt hluti „innilokunarinnar“ og þegar leið á nítjándu öldina fóru áhrif ögunar að gæta á æ fleiri svíðum samfélagsins.⁷² Sambærilegar breytingar urðu í geðsjúkramálum á þessu tímabili en þær breytingar eru raktar í fyrstu bók Foucault, *Sturlun og óskynsemi*.⁷³ Í lokaorðum alsjáarkafla *Gæslu og refsingar* skrifar Foucault: „Er það nokkuð undravert að fangelsið líkist verksmiðjum, skólum, herbúðum, spítölum, sem aftur líkjast fangelsum.“⁷⁴

Hér að ofan var farið yfir hugmyndir Foucaults um ögunarvald, hvernig það kemur fram í samfélögum Evrópu og verður að lokum að heildstæðu fangelsiskerfi. Nú víkur sögunni að upphafi og þróun fangelsismála hér á landi og verða þess atriði skoðuð með hliðsjón af því sem fram hefur komið.

⁷⁰ Hubert L. Dreyfus og Paul Rabinow. *Michel Foucault – Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Bls. 151.

⁷¹ George Rusche og Otto Kirscheimer. *Punishment and Social Structure*. Bls. 127-137.

⁷² Hubert L. Dreyfus og Paul Rabinow. *Michel Foucault – Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Bls. 153.

⁷³ Sjá *Útisetur – Samband geðlækninga, bókmennta og siðmenningar*.

⁷⁴ Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 169.

Upphaf fangelsa á Íslandi

Líkt og áður sagði komu fangelsi fram sem lausn við þeim félagslegu vandamálum sem „óagaður“ lýðurinn þótti skapa í samfélögum Evrópu og tóku þar við af líkamlegum refsingum. Um ástæður þess eru til ýmsar kenningar, m.a. þær sem raktar voru hér að ofan. Lögfræðingurinn Björn Þórðarson skrifaði doktorsritgerð sína, sem gefin var út sem bók árið 1926, um sögu refsivistar hér á landi en hún er höfuðrit okkar um þau mál. Þar segir hann helstu ástæðu fangelsunar vera að eftir trúarbragðastyrjaldirnar í álfunni hafi menn fengið nóg af blóðsúthellingum og því ekki viljað refsa með barsmíðum. Þess vegna hafi þeir ákveðið að enduvervekja þá aðferð að láta flakkara og afbrotamenn vinna fyrir samfélagið, en þá vantaði auk þess tilfinnanlega vinnuafl sökum mannfalls í styrjöldunum. Hér hafi ekki verið um mildun refsingar að ræða heldur skipulagslega hagræðingu. Í stað kostnaðarsamrar aftöku kom ólaunaður vinnukraftur, sem hafði augljóst hagnýtt gildi fyrir þjóðfélagið: „Betrunarhúsini var í upphafi komið á fót, til þess að hemja flakkralýðinn og þróngva vinnufærum lausingjum og letingjum til vinnu. Markmiðið var ekki refsing, heldur uppeldi.“⁷⁵

Björn heldur áfram og segir að eftir þetta hafi menn áttað sig á því að hið sama mætti gera við aðra þjóðfélagshópa sem áður höfðu verið byrði á samfélagini. Því komu þeir á iðnaðarstofnunum sem átti að kenna þeim og temja til vinnu, í uppeldisskyni, en þær voru síðar í auknum mæli notaðar til að hýsa afbrotamenn uns þeir urðu í meirihluta. Betrunarhúsini urðu að hegningaráhúsum.⁷⁶

Hér á landi fjölgar dóumum til refsivistar á kostnað líkamlegra refsinga strax á fjórða áratug átjándu aldar, nánar tiltekið með breytingum á refsilöggjöf frá 1734.⁷⁷ Þá hefst strax umræða um þörf á fangelsi á landinu, en eftir mikið harðæri um miðja öldina lögðu forstjórar iðnaðarstofnanna til að komið yrði upp betrunarhúsi á Snæfellsnesi. Tilgangur þess átti að vera að stemma stigu gegn lausamennsku og flakki og yrði húsið þannig liður í fátækraстjórnun landsins.⁷⁸ Fordæmi fyrir slíkum stofnunum er að finna bæði í Danmörku og Noregi en vinnuhæli, sem byggð voru undir fátæklinga og annað utangarðsfólk, fóru í auknum mæli að taka við brotamönnum.

⁷⁵ Björn Þórðarson. *Refsivist á Íslandi 1761-1925*. Bls. 154.

⁷⁶ Björn Þórðarson. *Refsivist á Íslandi 1761-1925*. Bls. 131-34.

⁷⁷ Lovsamlung for Island. 2. Bindi. Bls. 169-173.

⁷⁸ Björn Þórðarson. *Refsivist á Íslandi 1761-1925*. Bls. 13-16.

Í konungsbréfi, dagsettu 29. desember 1753, fer Skúli Magnússon fram á að stofnað verði slíkt betrunarhús á Íslandi.⁷⁹ Það átti að vera í beinu sambandi við iðnaðarstofnanirnar með það markmiði að innræta fólk bæði kristindóm og vinnusiðferði.⁸⁰ Iðnaðarstofnanir þessar komu fram í tengslum við Innréttингarnar svokölluðu en þær voru, sem kunnugt er, átak til að koma á iðnframleiðslu hér á landi.⁸¹ Tenging Innréttингanna við tugthúsið og starfsemi þess var talsverð (nánar um þau síðar). Þetta kemur heim og saman við greiningu Foucaults á sambandi refsivistar og iðnþróunar. Markmiðið iðnaðarstofnananna og hins fyrirhugaða betrunarhúss voru þau sömu: Að efla iðnframleiðslu hér á landi, bæði með bætingu framleiðslutækjanna sem og ögun og skipulagningu mannfjöldans. Yrði þar með kominn vísir að ögunarstofnun hér á landi í beinum tengslum við refsikerfið, en forstjórar iðnaðarstofnananna vildu koma á þessari stofnun til að stemma stigu við „plágunni“ sem stafaði af betlurum og umrenningum. Stjórnvöldum hafði lengi verið mikið í mun að koma skikk á þessi mál, eins og áður sagði, en dönsk yfirvöld töldu sig ekki geta ráðist í það um sinn.

Orsök hins mikla fjölda beiningarmanna á Íslandi á þessum tíma var einkum óvenjuslæmt árferði á síðustu áratugum átjándu aldar. Komum við þar að einu af höfuðorsakavöldum í mónum fangelsismála Íslands á tímabilinu, nefnilega náttúru og landfræðilegri stöðu þess. Erfiðleikar tengdir fangaflutningum eru þannig lykilatriði í fangelsisþróun átjándu- og nítjándu aldar. Þá hefur óblíð náttúran sitt að segja en meðal náttúruhamfara á tímabilinu eru Heklugos 1766, Fjárláðinn fyrri sama ár, Móðuharðindin 1783 og jarðskjálfar ári seinna. Verulegur hluti íslenskrar fangelsissögu fyrri alda snýr að vandræðum tengdum þess konar atburðum því þjófnaðarbrot aukast í beinu hlutfalli við árferði en margir þeirra stálu til þess eins að seðja sárasta hungrið.

Á viðhorfum innlendra ráðamanna til flakkara og lausagöngufólks sést hversu mikið þeim var í mun að það væri kyrrt á „sínum stað“. Í bók sinni *Því dæmist rétt að vera* greinir sagnfræðingurinn Gísli Ágúst Gunnlaugsson þessi viðhorf sem lið í svokölluðu félagslegu taumhaldi. Samkvæmt þeim kenningum leitast þjóðfélagsþegnar eftir því að

⁷⁹ Lovsamlung for Island. III. bindi. Bls. 182.

⁸⁰ Björn Pórðarson. *Refsivist á Íslandi 1761-1925*. Bls. 10-12.

⁸¹ Lýður Björnsson. *Íslands hlutafélag*. Bls. 15.

virða reglur samfélagsins vegna félagslegs eftirlits sem beinist ekki aðeins að þeim gegnum formlega löggjöf heldur einnig óformlegum gildum og viðmiðum. Markmið þessa eftirlits er iðulega að styrkja ákveðin viðhorf eða hegðun, oftar en ekki þau sem vinna á einhvern hátt í þágu valdhafa.⁸² Þessar kenningar eru öðrum þræði skildar ögunarvaldi Foucaults, þó greiningin á valdinu sem slíku sé eilítið frábrugðin. Samkvæmt þeim má lesa í viðbrögð yfirvalda gagnvart vissum tegundum afbrota hversu mikla atlögu þau geri við ríkjandi samfélagsgerð. Áhersla ráðamanna á að draga úr lausamennsku er gott dæmi um þetta:

Um þjóðfélagsgerð bændasamfélagsins var á fyrri oldum strengt net löggjafar er fjallaði um atvinnustéttir og fátækraframfærslu. Þessi löggjöf bannaði flakk og setti ákveðin skilyrði fyrir því að fólk væri heimiluð lausa- og húsmennska. Markmið hennar var að tryggja bændum stöðugt framboð af tiltölulega ódýru vinnuafli, að sporna við lausung og varðveita ríkjandi samfélagsskipan.⁸³

Í þessu felst tilraun til beitingar ögunarvalds en eitt af markmiðum ögunarinnar, samkvæmt Foucault, er að binda fólk niður, þ.e. útrýma flökkulífi.⁸⁴ Nauðsynlegt sé að setja því skýr mörk og hömlur, m.ö.o. loka það inni í einhverjum skilningi. Hann nefnir „hina miklu innilokun flakkara og fátæklinga“ í því samhengi.⁸⁵ Lausamennska var bönnuð hér á landi í kjölfar Móðuharðindanna 1783 og var lausamönnum gert að stofna annaðhvort eigið bú eða ráða sig í vist, þ.e.a.s. fara undir vistarband. Á sama tíma var hinsvegar algengt að bændur rækju vinnufólk af heimilum sínum ef illa harðnaði í ári eða ef þau veiktust til langs tíma. Þannig var hagsmunabundið vald húsbænda undirstrikað með lagasetningum og um leið skerpt á ófrelsi hinna lægra settu. Stofnun tugthússins er liður í þessu ferli, aga átti fólk til vinnu með því að dæma það til betrunarvistar, en um leið voru bændur frelsaðir undan því að sjá þeim fyrir vinnu ef þeim sýndist svo.

Árið 1759 birtist konungsúrskurður um að reisa ætti tugthús á Íslandi.⁸⁶

Lögfræðingurinn Davíð Þór Björgvinsson heldur því fram að sparnaður í

⁸² Gísli Ágúst Gunnlaugsson. *Því dæmist rétt að vera*. Bls. 12-14.

⁸³ Gísli Ágúst Gunnlaugsson. *Því dæmist rétt að vera*. Bls. 77.

⁸⁴ Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 159.

⁸⁵ Michel Foucault. *Discipline and Punish*. Bls. 141.

⁸⁶ Lovsamling for Island. III. bindi. Bls. 347-350.

fangaflutningum hafi verið helsta ástæða þess að ráðist var í þá framkvæmd. Gengur hann svo langt að segja að „þær hvatir sem ráku menn til að setja á stofn betrunar- eða hegningaráhús á Íslandi eigi ekki rætur sínar að rekja til neins sem hægt er að kalla hugsjónir upplýsingarinnar“.⁸⁷ Hér hafi fyrst og fremst verið um hagkvæmnisráðstöfun að ræða, bæða vegna fangaflutninga og eins að losa sýslumenn undan því að þurfa að halda utan um sakamenn.

Á erfiðum tímum er eðlilegt að menn vilji gera framkvæmd valdsins eins ódýra og hægt er. Foucault segir hinsvegar þessa sparnaðaráherslu, ásamt viljanum til að gera áhrif hinnar félagslegu valdbeitingar sem mest, vera kjarna ögunarsamfélagsins: „...í stuttu máli að auka í senn auðsveipni og notagildi allra þátta kerfisins“.⁸⁸ Félagslegar ástæður þessa séu tvíþættar: Annarsvegar lýðfræðilegur vöxtur 18. aldar, einkum fjölgun þeirra sem ekki áttu sér fasta búsetu. Hinsvegar vöxtur framleiðslutækja samfélagsins og aukinn kostnaður sem fylgdi rekstri þeirra.⁸⁹ Fjöldinn kemst þannig upp á stig ögunarinnar þegar gagnkvæmt samband hans og valdsins verður fjárhagslega hagstætt.⁹⁰

Áðurnefnd tenging „flakkaraplágunnar“ við rekstur iðnaðarstofnanna á Íslandi koma vel heim og saman við þessa greiningu Foucaults. Ögunarkerfið gat tekist á við vandamál sem fyrri tíma aðferðir gátu ekki, það vinnur að því að fólk til að fylgja sömu markmiðum svo auðveldara sé að beina því í réttan farveg:

Af þessum ástæðum leitast ögunin við að festa niður, hún stöðvar hreyfingu eða kemur reglu á hana, hún greiðir úr flækjum, leysir upp hópa sem eiga um samfélagið eftir óljósum brautum og dreifir skipulega úr þeim.⁹¹

Magnús Gíslason amtmaður tók að sér skipulagningu byggingar betrunarhússinsog lagði til að fangar innu af sér refsingu sína með því að byggja húsið sjálfir. Valinn var staður við Arnarhól í austurhluta Reykjavíkur en staðsetningin var valin af þeim Magnúsi og Skúla fógeta, eflaust vegna nálægðar hennar við innréttингastofnanirnar

⁸⁷ Davíð Þór Björgvinsson. „Refsilöggjöf og réttarfar í sakamálum“ Bls. 82-83.

⁸⁸ Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 158-159.

⁸⁹ Sama heimild.

⁹⁰ Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 161.

⁹¹ Michel Foucault. *Alsæi, vald og þekking*. Bls. 160.

nýju við Aðalstræti.⁹² Þær höfðu þá verið reknar, með misjöfnum árangri, um nokkurt skeið. Hlutverk þeirra var að efla framleiðslu iðnaðarvarnings eins og áður sagði en til þess þurfti að kenna vinnufólki réttar framleiðsluaðferðir að erlendri fyrirmyn:

Telja verður líklegt að Íslendingar hafi yfirleitt ekki verið vanir því vinnulagi og aga, sem tíðkaðist í verksmiðjum í Danmörku, en þetta hafa meistararnir og hinir dönsku stjórnámálamenn vafalítið viljað taka hér upp.⁹³

Í bók sinni um sögu Innréttингanna segir Lýður Björnsson frá Ragnheiði nokkurri Jónsdóttur sem vísað var úr starfi sínu sem spunakonu fyrir leti, þrjóska og munnsöfnuð við forstöðumann stofnunarinnar. Hún hafði einnig stolið fullunnum bandhespum og lagt þær fram sem sína vinnu, en hún virðist hafa fengið greitt fyrir hverja og eina. Í bréfum téðs forstöðumanns til amtmanns segir að Ragnheiður hafi gefið vistmanni hins nýstofnaða tugthúss nokkrar hespur þar sem þau unnu saman í spunastofu einnar stofnunarinnar. Ragnheiður kærði brottreksturinn til amtmanns og staðgengill þáverandi amtmanns, Ólafur nokkur Stephensen, felldi úrskurð í málinu. Skikkaði hann Ragnheiði sjálfa til að biðja forstöðumanninn afsökunar og gaf honum leyfi til dæma hana í gapastokk sem þá var orðin algeng refsing á Íslandi.⁹⁴ Hún skyldi aftur á móti fá annað tækifæri við vinnu sína en dæmast til tugthúsvistar ef hún nýtti það ekki.⁹⁵ Engin heimildir finnast fyrir veru hennar þar. Ólafur dæmir þarna í takt við húsagatiskipunina frá 3. Júní 1746.⁹⁶ Fangar unnu sem sagt við iðnaðarstörf uns tugthúsið var fullklárað. Þarna sést hversu náið samband var milli innréttингanna og tugthússins en bygging hins síðara var réttlætt með hagkvæmni fyrir hið fyrra.

Fjárskortur og tafir á að ljúka við byggingu hússins gerði það að verkum að skipulegt fangahald komst ekki á fyrr en áratug eftir byggingu þess eða um 1770. Á því tímabili fjölgaði verðandi föngum hússins mikið, einkum vegna konungsbréfs frá 1762 þar sem sagt var að allir þeir sem hingað til höfðu verið sendir úr landi skyldu vistaðir í fangelsinu nýja.⁹⁷ Innlendir ráðamenn voru ekki sáttir við þessa breytingu, því eins og áður hefur komið fram, litu þeir á húsið sem tugthús fyrir flakkara og betlara. Þar sé alls

⁹² Vef. Þorsteinn Gunnarsson. „Ágrip af byggingarsögu Stjórnarráðshússins“; LÝÐUR BJÖRNSSON. *Íslands hlutafélag*. Bls. 155.

⁹³ LÝÐUR BJÖRNSSON. *Íslands hlutafélag*. Bls. 119.

⁹⁴ Einar Laxness. *Glæpur og refsing í Íslandssögunni*. Bls. 30

⁹⁵ LÝÐUR BJÖRNSSON. *Íslands hlutafélag*. Bls. 120.

⁹⁶ Lovsamling for Island. II. Bind. Bls. 605.

⁹⁷ Lovsamling for Island. III. bindi. Bls. 455-457.

ekki hægt að hafa stórglæpamenn, bæði vegna hættunnar sem þeim fylgi auk þess sem fyrirhuguð ullarvinna sé engan veginn þrælavinna. Þá töldu þeir upp þrjá menn sem metnir voru sérstaklega hættulegir, einn þeirra þekktur útilegumaður að nafni Arnes Pálsson sem síðar á eftir að koma við sögu, og biðja um að þeir verði færðir til þrælkunar í Kaupmannahöfn. Þeir hafi verið með óspektir og kynnu að hafa vond áhrif á mildari samfanga sína. Hér sést hversu sterklega hérland yfirvöld vildu losna við verstu brotamenn landsins, líkt og áður hafði tíðkast og viljinn til að stofna hér eiginlegt fangelsi að erlendri fyrirmynnd því lítill á þessu stigi.

Lítið þýddi þó að deila við konung og úr varð að allir voru vistaðir í hinni nýju byggingu. Hún þótti glæsileg enda eitt reisulegasta hús Reykjavíkur á þeim tíma. Var henni skipt í tvennt, annar helmingur fyrir ráðsmann og hinn fyrir fanga. Alls voru þar fjórir klefar fyrir sextán fanga og að auki vinnustofur sem alls gátu hýst 26 fanga. Á efri hæð hússins var rúm fyrir sextán fanga í viðbót og loks var miðloft þar sem hægt var að koma tólf föngum fyrir. Komið var fyrir sérstökum varðhaldsklefum en í þá átti að setja fanga sem metnir voru sérstaklega hættulegir. Slíkt hefur krafist nákvæmrar skráningar á atferli fanganna sem vikið verður að síðar. Vistarverur í fangelsinu á Arnarholi hafa verið með ágætum, borið saman við erlend fangelsi á sama tíma en herbergi þess voru öll ofanjarðar, rúmgóð og vel lofræst. Húsbryggingin ber þess merki að hún sé hugsuð sem vinnustofnun. Í henni voru tvær þartilgerðar vinnustofur auk tveggja herbergja á efri hæð sem geymdu áhöld til ullarvinnu og var vistarverum fanga skipað kringum þau.⁹⁸ Fangar voru m.a. látnir afla sjálfum sér tekna með vinnu sinni, en það var talinn liður í að gera þá að nýtum samfélagsþegnum. Þá áttu þeir að nýta vinnuvekkingu sína þegar heim væri komið en þannig væri beinn samfélagságóði af fangavistun þeirra.⁹⁹

Ráðnir voru tveir starfsmenn, ráðsmaður og fangavörður. Síðar birtist stofnskrá þar sem þeim er gert að skrá nákvæmlega niður alla þá sem sitja inni. Nákvæm skráning fanga virðist ekki hafa verið gerð fyrr en árið 1785 en engar skrár um fangahald finnst fyrir þann tíma. Í fyrstu voru þetta aðeins helstu upplýsingar; nafn fanga og ástæða vistunar auk dagsetninga á komu þeirra og brottför. Fjórum árum seinna var hinsvegar farið að skrá trú þeirra, þjóðerni, hjúskaparstöðu og barnafjölda, aldur, fyrri störf og

⁹⁸ Björn Þórðarson. *Refsivist á Íslandi 1761-1925*. Bls. 38-43.

⁹⁹ Björn Þórðarson. *Refsivist á Íslandi 1761-1925*. Bls. 55-56.

ýmislegt fleira.¹⁰⁰ Eftir aldamótin bætist svo við lýsing á líkamlegu atgervi þeirra og hegðun. Þar má glöggt sjá aukna áherslu á upplýsingasöfnun sem lið í betrunarvist fanganna en slík upplýsingasöfnun er lykilþáttur í vinnslu ögunarkerfisins samkvæmt Foucault. Þekking gegnir hér mikilvægu hlutverki, því til þess að bregðast við glæpum og afbrotum, og eins til að vita hvernig eigi að meðhöndla þá sem brjóta af sér, þarf þekkingu á bæði glæpum í samféluginu og á þeim „tegundum“ fólks sem fremur tilteknar tegundir glæpa.¹⁰¹ Þó ber að geta þess að misjafnt var eftir árum hvaða upplýsingar voru skráðar og erfiðlega gekk að halda utan um þær allar, en viðleitnin er engu að síður til staðar.

Í stofnskrá tugthússins er skýrt tekið fram að þar eigi að hýsa alla vinnufæra lausagöngumenn sem ekki eigi sérstakan reisupassa til ferðalaga og ekki vilja vera í vist. Þá eigi einnig að hýsa þar menn sem erfitt eiga með að vinna, svo hægt sé að bæta þá, en þó eigi að halda þeim frá hinum dæmdu. Loks mátti senda þangað vandræðafólk fyrir hverskonar siðferðisbresti s.s. leti eða lygar. Hægt er að ímynda sér að bændur eða sýslumenn hafi notað slíkar ásakanir sem tylliástæður til að losna við vinnufólk sem það ekki gat eða vildi sjá fyrir, en nær allir þeir sem gjistu tugthúsið á fyrstu árum þess tilheyrðu neðstu lögum þjóðfélagsins. Á þessum árum var tugthúsið við Arnarhól ekki fangelsi fyrir eiginlega glæpamenn í nútíma skilningi. Markmið þess í huga hér lendra yfirvalda var að „tugta“ þá til sem á því þurftu að halda, að þeirra mati, og voru hefðbundin afbrot ekki endilega forsenda þess. Ögunarhlutverk stofnunarinnar er þannig talsvert eins og vikið er að hér að neðan.

Þegar rýnt er í fangaskrárnar fyrir aldamót sést vel hversu ríkt betrunar- og uppeldishlutverk fangavistin hafði. Algengustu afbrotin voru þjófnaður (rúmlega fjórðungur vistmannna frá 1785-1789 var dæmdur fyrir þjófnað) en ofbeldisverk svotil engin. Aftur á móti var talsverður fjöldi manna dæmdur til fangavistar vegna leti, lyga, pretta, guðlasts, lauslætis, hórarís, háðs og ekki síður fyrir flakk en það var mikið keppikefli innlendra ráðamanna að stemma stigu við slíkur eins og áður sagði.¹⁰² Betrunin var því ekki aðeins tilfallandi eiginleiki fangelsisvistarinnar heldur var yfirlýst

¹⁰⁰ *Lbs-Hbs.* Hrefna Karlsdóttir, „Múrinn“, Bls. 26-7.

¹⁰¹ Sjá kaflann Ögun og alsjá hér á undan.

¹⁰² Þí. Skjalasafn stiftamanns. III. Nr. 237. Skrár um fangahald 1785-1802.

markmið að dæma menn beinlínis fyrir lesti sína (og ekkert annað) svo hægt væri að bæta þá.

Unnið var áfram í samvinnu við Innréttингarnar, mest í ullarvinnslu, en hún gekk erfiðlega eins og vitað er. Einnig var föngum veitt andleg fræðsla og aðhald, sem þótti lykilatriði í betrun þeirra og umskiptum í góða þjóðfélagsþegna. Kristnin var í hávegum höfð og vel fylgst með kirkjusókn fanga. Fyrsta fangaverðinum, Gissuri Jónsyni að nafni, var t.a.m. vikið úr starfi fyrir að vanrækja húslestra yfir föngum og tryggja ekki velsæmandi hegðun þeirra við guðspjónustu.¹⁰³ Hér má glöggt sjá hversu mikil áhersla var lögð á að fangavistin leiddi til hugarfarsbreytingar vistmanna og var kristnin lögð þar til grundvallar hins góða og rétta lífs. Síðar var ráðinn til starfa sérstakur „kristindómsfræðari“ sem lesa átti guðsorð yfir föngunum meðan þeir voru heima fyrir. Erfiðlega gekk að finna mann í þá stöðu og var Arnes Pálsson fenginn til að lesa yfir samföngum sínum. Litlu skipti því hver sá um ytri ögun fanganna, áherslan er á hugarfarsbreytingu og innri ögun þeirra. Arnes var svo rótgróinn í starf tugthússins (hann sat þar í alls 26 ár) að hann var síðar fenginn til að sjá um dyrvörslu í húsinu meðan hann var þar enn fangi.¹⁰⁴ Auk þess að sitja af sér refsivist sinnti hann tveimur lykilstörfum í rekstri þess. Vissulega eru þessi atriði tilkomin af illri nauðsyn, fáir frjálsir menn vildu sinna þessum störfum enda gekk illa að fjármagna rekstur hússins eins og komið hefur fram. Hinsvegar má lesa úr þessu vísi að myndun hugmyndafræðilega þróáðs fangelsiskerfis. Í alsjá Benthamsskiptir litlu hver situr í varðturninum, þ.e. hefur umsjón með öguninni. Örlög eftirlitsmannsins, sem lokaður er inni í miðju alsjánnar (líkt Arnes er lokaður í fangelsinu), ráðast að öllu leyti af gangi hennar.¹⁰⁵ Valdið beitir sér þannig sjálft í ákveðnum skilningi, svo notuð séu hugtök Foucaults.

Í tugthúsinu má þó einnig sjá valdbeitingu í hefðbundnari skilningi. Fangavörður hafði heimild til að járna menn og setja í einangrunarklefa í alvarlegum tilfellum (s.s. ef fangi gerðist sekur um ofbeldi innan veggja þess). Hlutverk hans var að halda uppi aga í fangelsinu, einkum með því að sjá til þess að fangar sinntu vinnuskyldum sínum, ellegar beita þá líkamlegum refsingum. Þá var föngum refsað af ráðsmanni með þartilgerðri kaðalsvipu ef þeir luku ekki dagsverkum sínum, en þeim var launað með frítíma ef þeir

¹⁰³ Björn Þórðarson. *Refsivist á Íslandi 1761-1925*. Bls. 45-47.

¹⁰⁴ Björn Þórðarson. *Refsivist á Íslandi 1761-1925*. Bls. 64.

¹⁰⁵ Sjá bls. 18 í þessari ritgerð.

luku þeim fyrr. Þannig var reynt að hvetja þá til þess að sinna störfum sínum með bestum hætti, m.ö.o. aga þá til vinnu. Hlutverk yfirmannanna var því fyrst og fremst að hafa umsjón með vinnu þeirra. Þurfti fangavörður t.a.m. sjálfur að kunna skil á ullarvinnu svo hann gæti leiðbeint föngum ef á þyrfti að halda.¹⁰⁶ Auk þess átti hann samviskusamlega að skrá niður og halda utan um alla þá vinnu sem fangarnir inntu af hendi. Þetta sýnir hversu mikilvægur þáttur vinnan var í starfsemi fangelsisins. Vinnan við iðnaðarstofnanirnar gekk aftur á móti illa og var reynt að fá þá til að sinna útivinnu. Einhverjur komust til starfa hjá stiftamtmanni þar sem þeir fengu að vinna hér um bil sem frjálsir menn sem þótti gefast vel fyrir þá sem það fengu. Aðrir voru sendir heldur lengra, til sjóróðra á Suðurnesjum.¹⁰⁷

EKKI voru allir á eitt sáttir með rekstur tugthússins en kvartað var undan skorti á aga í fangelsinu. Árið 1778 réð þáverandi forstjóri Innréttninganna, Hans Christiansen, two næturverði til þess að ganga um bæinn að næturlæhi (þegar vel viðraði) og hafa eftirlit með bátum og öðru lauslegu, meðferð elds og þjófum sem kynnu að vera á ferli. Ráðningin er að hluta til komin vegna fregna um að tugthúslimir brytust út að næturlagi og fengju sér göngutúr um þorpið.¹⁰⁸ Þá blöskraði sóknarpresti Reykjavíkur einnig lifnaðarhættir fanga þar eftir að börn höfðu fæðst innan veggja þess (aðskilnaður kynja var s.s. ekki með sem bestum hætti). Títtnefndur Arnes Pálsson var m.a. lýstur faðir að þremur barnanna. Biskup komst í málið og beitti sér fyrir því að refsa ætti mönnum fyrir „ólifnað“ þeirra með húðstroku og gaparstokki. Kansellíð sendi þá stiftamtmanni bréf sem svaraði og sagði að á Íslandi væri forn hefð fyrir því að gera ekki greinarmun á yfirboðurum og þeim sem undir þá heyra. Því sé erfitt að innræta föngum hlýðni og reglusemi með hefðbundnu yfirvaldi. Hann telur einnig að ekki sé um skort á líkamlegum refsingum sé að ræða, þær dugi augljóslega ekki til að aga menn til hlýðni. Auka þurfi eftirlit með föngum og leggur hann m.a. til að fá aftur sérstakan fangavörð, en starf hans hafi þá verið sameinað í stöðu ráðsmanns. Veltir hann því m.a. upp hvort hægt væri að fá heiðarlegan og reglusaman hermann frá Danmörku í stöðuna en ekkert varð úr þeim áformum.¹⁰⁹

¹⁰⁶ Lbs-Hbs. Hrefna Karlsdóttir, „Múrinn“, Bls. 24.

¹⁰⁷ Einar Laxness. *Glæpur og refsing í Íslandssögunni*. Bls. 67.

¹⁰⁸ Lýður Björnsson. *Íslands hlutafélag*. Bls. 133.

¹⁰⁹ Björn Þórðarson. *Refsivist á Íslandi 1761-1925*. Bls. 50-52.

Í fyrstu kann að virðast sem svo að fangar hafi haft talsvert frelsi innan veggja fangelsisins, sem bendir til þess að frjálslyndra viðhorfa hafi gætt í rekstri þess. Svo er hinsvegar ekki. Mannúðlegt yfirbragð fangelsisins byggðist mun frekar á skorti á fjármunum og skipulagi til að reka stofnunina í samræmi við kröfum samtímans.¹¹⁰ Sést það t.d. í misræmi milli stofnskrárinna og eiginlegs reksturs hússins. Þetta átti þó eftir að breytast.

Umbætur og upplýsing – Tillögur Magnúsar Stephensen

Þegar þarna var komið við sögu höfðu áhrif upplýsingarinnar tekið að berast til landsins. Hugmyndir upplýsingarmanna voru stuttlega ræddar í fyrri hluta ritgerðarinnar, en rétt er að útskýra þær frekar áður en lengra er haldið. Upplýsingarmenn höfðu ákveðnar hugmyndir um refsingar, sem og önnur þjóðfélagsmál, sem voru talsvert frábrugðnar þeim seim áður höfðu þekkst. Í ritgerð sinni *Refsilöggjöf og réttarfar í sakamálum* segir Davíð Þór Björgvinsson:

Kenningar upplýsingarmanna eru öðrum þræði byggðar á gagnrýni á hinum eldri hugmyndir og þá réttarframkvæmd sem þeim fylgdi. Að hinu leytinu eru þær samofnar náttúruréttarhugmyndum 17. og 18. aldar og kenningunni um þjóðfélagssáttmálann. Kjarni þessara hugmynda er sá að ríkisvaldið, vald þjóðhöfðingjans, sé komið frá þegunum og því beri að beita með hagsmuni þeirra að leiðarljósi.¹¹¹

Þá séu til ákveðnar óumbreytanlegar reglur í samskiptum manna og að einstaklingurinn hafi réttindi sem yfirvaldið megi ekki snerta á, a.m.k. ekki með beinum hætti. Áhrif þessara hugmynda á refsilöggjöf eru þau að ríkisvaldið hefur ekki lengur eins víðtækar heimildir til að refsa þegnum sínum. Til þess var einkum lögð áhersla á fjóra þætti: Fyrst átti að fækka heimildum til að refsa mönnum með því að þrengja hugtakið *afbrot*. Vildu þeir taka út brot sem vörðuðu siðferði manna, samvisku þeirra og skoðanir. Fer það saman við aukna einstaklingshyggju tímabilsins. Þá var gerð krafa um að lögræði væri komið á, þ.e. að heimildir til refsinga væru skýrar samkvæmt lögum. Í þessu felst að ólögleg háttsemi og refsingar við henni ættu að vera tilgreind í lögum og að lagt yrði bann við afturvirkum refsingum, þ.e. refsingum samkvæmt lögum sem ekki voru í gildi

¹¹⁰ Davíð Þór Björgvinsson. „Refsilöggjöf og réttarfar í sakamálum“. Bls. 83.

¹¹¹ Davíð Þór Björgvinsson. „Refsilöggjöf og réttarfar í sakamálum“. Bls. 63.

þegar afbrotið var framið. Í þriðja lagi var þess krafist að ekki mætti refsa neinum nema dólmóstar hefðu fjallað um málið og að endingu var lögð áhersla á að refsingar væru í eðlilegu hlutfalli við alvarleika glæpsins. Með þessu fylgdi nýtt viðhorf til refsinga en litið var á þær sem illa nauðsyn. Því væri mikilvægt að refsa aldrei meira en brotið gæfi tilefni til og töldu þeir að forvarnargildi refsinga væri meira ef þessu væri fylgt eftir. Menn freistuðust síður til að fremja þá glæpi sem harðast var refsað fyrir en ef sömu refsingjar lægju við öllum brotum myndu menn ekki víla fyrir sér að fremja þá sem alvarlegri væru.¹¹²

Tegund refsinganna var einnig gagnrýnd. Líkamlegar refsingar s.s. hýðingar og aflimanir voru gagnrýndar en heppilegra töldu upplýsingarmenn að taka af mönnum frelsi, með refsivist, fremur en útlimi. Þessu fylgdi gagnrýni á dauðarefsingu, bæði á siðferðisforsendum og útfrá skynsemissjónarmiði um varnargildi refsinga. Með því er átt við að frekar ætti að láta þá sem fremja alvarlega glæpi þrælka ævilangt en að lífláta þá svo erfiði þeirra yrði öðrum þegnum til langtíma viðvörunar. Því var ekki alveg horfið frá hugmyndinni um hræðslugildi refsinga heldur formi þess aðeins breytt.¹¹³

Loks gagnrýndu upplýsingarmenn harðlega réttarfar í sakamálum. Lögð var áhersla á að dólmóstar ættu að vera sjálfstæðir frá öðrum hlutum ríkisvaldsins, samkvæmt kenningum Montesquieu. Sönnunarbyrði ákærvaldsins varð þyngri með aukinni áherslu á efnislega sönnun og skilin milli einkamála og opinberra mála greinilegri. Upplýsingarmenn lögðust enn fremur algerlega gegn pyntingum sem leið til að knýja fram játningu í yfirheyrslum en var hún talin bæði ómannúðleg og vitnisburður yfirheyrðra marklaus sökum skorts á sannfæringu.¹¹⁴ Markmið þessara umbótasinna í refsimálum hér á landi, líkt og erlendis, var fyrst og fremst að gera refsingar áhrifameiri.¹¹⁵ Var þar bæði átt við að draga ætti úr líkunum á að sá brotlegi brjóti af sér á nýjan leik, auk þess að fæla aðra frá því að fylgja í fótspor hans. Alsæishyggja Bentham, sem rakin var í fyrri hluta, var t.a.m. tilraun til þessa.

¹¹² Davíð Þór Björgvinsson. „Refsilöggjöf og réttarfar í sakamálum“. Bls. 72-75.

¹¹³ Sama heimild; Fyrir nánari úlistun á innlendum og erlendum fræðiritum um upplýsinguna sjá bls. 10-13 í „Upplýsingin á Íslandi frá 1990 (ritstj. Ingi Sigurðsson).

¹¹⁴ Davíð Þór Björgvinsson. „Refsilöggjöf og réttarfar í sakamálum“. bls. 61- 64.

¹¹⁵ Fyrir frekari lýsingu á þessum hugmyndum í íslensku samhengi bendi ég á B.A.-ritgerð Ásmundar Helgasonar frá 1994.

Áhrif upplýsingarinnar á íslenskt réttarfari fóru að vera sýnileg um miðja 18. öld, fyrst með byggingu tugthússins við Arnarhól sem áður hefur verið nefnd og síðan með tilskipunum og konungsbréfum fram til aldamóta. Ber þar hæst tilskipun um breytingar á þjófnaðarákvæðum frá 1789, en með henni voru refsingar mildaðar verulega auk þess sem refsiramminn var þrengdur og aðstæður brotamanns látnar gilda við ákvörðun refsingarinnar.¹¹⁶ Dómarar áttu þannig að taka mið af aldri brotamannsins, uppeldi og fyrra lífi hans, frá hverjum hann hefði stolið og hvort hann hafi gert það áður. Hér má sjá aukna áherslu á þekkingaröflunina sem Foucault segir nauðsynlega við beitingu hins nýja valds. Samkvæmt honum er réttarkerfið hér að „vísa út fyrir sjálft sig“, þ.e. til þeirra sérfræðinga og embættismanna sem að þekkingaröfluninni standa. Þekkingin á hinum brotlega er þannig notuð til að réttlæta beitingu valdsins, og öfugt.¹¹⁷

Helsti framámaður upplýsingarinnar í þessum efnum á Íslandi var Magnús Stephensen. Magnús var fæddur í Borgarfirði 1762 og var faðir hans Ólafur Stephensen stiftamtmaður. Eftir að hafa lokið lögfræðiprófi frá Kaupmannahafnarháskóla 1788 gegndi hann hinum ýmsu embættum hér á landi. Hann starfaði m.a. sem lögmaður á Norður- og Austurlandi, og sem landfógeti og stiftamtmaður. Þá starfaði hann sem dómstjóri í Landsfírréttinum en hann hafði átt mikinn þátt í stofnun hans og hafði ýmis afskipti af setningu og framkvæmd laga.¹¹⁸

Magnús var upplýsingarmaður út í gegn og hafði hún mikil áhrif á öll hans störf, en honum þótti áhrifa hennar ekki gæta nógu víða hér á landi. Skrifaði hann talsvert um skoðanir sínar á réttarfari í þeim fjölda rita sem hann gaf út í upphafi 19. aldar. Í glæsilega nefndri bók sinni *Eptirmæli Atjándu Aldar eptir Krists hríngadburd, fra eykonnuni Islandi*. Í þessarar nafni frumvörpuð af M.S. segir hann um nýliðna öld: „Hefir upplýsing gladnad hjá sonum mínum? Já! stórum!... Skynsemin tók, í þinni tíd, enn framar að upplýsa...“.¹¹⁹ Hann telur hugmyndir upplýsingarinnar helsta framfararskref átjándu aldar og báru skoðanir hans á refsilöggjöfinni þess greinilega merki. Þótti hann hafa mildar skoðanir í þessum efnum og vildi t.a.m. stytta refsítíma til

¹¹⁶ Lovsamlung for Island. V. Bindi. Bls. 711-712

¹¹⁷ Sjá bls. 14 í þessari ritgerð.

¹¹⁸ „Autobiographia Drs. Magnúsar Stephensens (brot)“. Bls. 197-268.

¹¹⁹ Magnús Stephensen. *Eptirmæli Atjándu Aldar eptir Krists hríngadburd...* Bls. 799.

munu. Einn af andstæðingum hans var Trampe greifi (hinn fyrri), sem þá var stiftamtmaður, en hann vildi „hafa náðanir frá Konungs hendi, svo að afbrotamenn tækju ekki mildari refsingar sem rétt, heldur sem náð frá gæzkuríkri hendi sinni, sem umbjóðenda konungs“.¹²⁰ Skrifaði Magnús einnig sérstaklega gegn pyntingum en „ekkert í heiminum hefir verdkuldadra áfellisdómi sætt, enn píníng manna til sagna...“.¹²¹ Magnús er því okkar skýrasta dæmi um títtnefnda umbótamenn.

Eins og áður sagði voru fjármál tugthússins í miklum ólestri á fyrsta áratug nítjándu aldar. Árið 1808 kom Magnús fram með nokkrar hugmyndir að hagræðingu á rekstri stofnunarinnar. Trampe greifi hafði lagt til að vænka mætti hag hennar með aukinni skattlagningu, en Magnús andmælti þeim tillögum. Fyrst vildi hann milda refsingar þannig að smáglæpamenn yrðu ekki dæmdir til hegningarárvistar, í von um að stemma stigu við þeim fjölda sem þá var í fangelsinu. Þá vildi hann að fangar neyttu hrossakjöts, bæði til að forða þeim frá hungri sem þá vofði yfir þjóðinni og til að gera fangelsisvistina enn óeftirsóknarverðari. Mikilvægustu breytingartillögur hans lúta þó að agamálum. Fangaverði ber að sjá til þess að klefadyrnar séu lokaðar öllum stundum og fangar fái aldrei að ganga úr húsi nema þegar þeim ber að sækja vatn eða eldivið og þá undir ströngu eftirliti. Mikilvægt sé að þeir hafi ekki samskipti við frjálsa menn. Þá boðar hann kunnuglegar vinnudagskrár fanganna en þeim ber að vinna frá sjó að morgni fram á kvöld og ber fangaverði að sjá til þess að þeir tali ekki saman á meðan. Brjóti fangi þessar reglur á fangavörður að tilkynna það til réttra yfirvalda sem ákvarði refsingu. Líkamlegum refsingum eigi þó ekki að beita heldur einangrun í sérklefa. Tryggja eigi fullkominn aðskilnað kynjanna innan fangelsisins. Þá eigi allir fangar að sækja kirkju á sunnudögum og aftur er þess getið að þeir megi þar ekki tala við frjálsa menn. Magnús lagði mikla áherslu á að starfsmenn fylgdu þessum reglum nákvæmlega svo að þessi mildun í meðferð fanganna yrði mönnum ekki hvatning til að fremja afbrot.¹²²

Þarna má glöggt sjá markmiðið með hinum nýju refsihugmyndum. Þó fallið sé frá harkalegum líkamsrefsingum er megin markmiðið ekki að bæta líf vistmanna fangelsisins, a.m.k. ekki með beinum hætti. Þess í stað er hert á aga þeirra og eftirlit

¹²⁰ Helgi P. Briem. *Sjálfstæði Íslands 1809*. Bls. 120.

¹²¹ Magnús Stephensen. *Píníng til sagna*. Bls. 184.

¹²² Björn Þórðarson. *Refsivist á Íslandi 1761-1925*. Bls. 116-23.

aukið til muna. Má þar nefna að eftir að fangar höfðu reynt að fela hrosskjötið sem þeim hafði verið gefið var fangaverði skipað að framkvæma leit í herbergjum þeirra nokkrum sinnum í viku. Fór það að lokum svo að fangarnir lærðu að borða hrossakjöt líkt og annað kjöt. Í þessum nýju hugmyndum má glöggt sjá áhrif frá umbótamönnum Evrópu og Bandaríkjanna. Björn segir í bók sinni að Magnús hafi að öllum líkindum kynnst hugmyndum þeirra í ferð sinni til Englands árin 1807-1809. Vert er að benda á að Magnús var ekki lýðræðissinni líkt og Bentham og fleiri pólitískir hugsuðir Englands á þeim tíma. Þess í stað boðaði hann upplýst einveldi að danskri fyrirmynnd. Hinn upplýsti einvaldur sótti vald sitt til fólksins og átti að stjórna af mildi og bera hagsmuni þegnanna fyrir brjósti en réttvísi taldi Magnús vera höfudyggð allra stjórnanda. Sagði hann að stjórn manna sé með bestu móti:

...hvar trúarbragda og sidgædis-lærdómar rækilega innprentast hjörtum manna til ad aptra þeim frá löstum, en umminda þá í dygduga, duglega, hyggna og góða þegna, svo ad trúarbragdanna stjórn drottni framar enn laganna straffs yfir mönnum.¹²³

Hefðu því stjórnmálahugmyndir hans eflaust þótt íhaldssamar í hugum enskra upplýsingarmanna, s.s. Benthams, og eins franskra kollega hans sem Foucault ræðir um.¹²⁴ Hvort áhrifa þessara viðhorfa hans gæti sérstaklega í refsihugmyndum hans skal ósagt látið en upplýsingarhugmyndir hans gera a.m.k. ekki atlögu að ríkjandi stjórnskipan í Danaveldi.

Tillögur Magnúsar náðu til eyrna yfirvalda og úr varð að konungsbréf var birt 25. júlí 1808 en því fylgdu talsverðar breytingar á refsilöggjöf hér í landinu sem raktar verða hér á eftir. Helsta breytingin var að dregið var úr heimildum til langrar fangavistar, t.a.m. voru vandarhögg tekin upp í stað fangavistar fyrir einfaldan þjófnað. Einnig var að mestu hætt við flutninga fanga til Danmerkur. Þess í stað var þeim gert að sitja út refsingu sína í tugthúsinu en er það líklega vegna styrjaldarinnar sem þá geisaði milli Dana og Englendinga sem gerði flutninga milli landa mun erfiðari. Segja má að þarna hafi breytingar upplýsingarinnar að nokkru gengið aftur þar sem líkamlegum refsingum

¹²³ Magnús Stephensen. *Rædur Hjálmars á Bjargi fyrir Börnum sínum um Fremd, kosti og annmarka allra stéttu, og um þeirra almennustu Gjöld og Tekjur.* Bls. 27.

¹²⁴ Michel Foucault. *Gæsla og refsing.* Bls. 100-111.

fjölgæði. Aftur á móti hélt viðleitnin að milda refsingar áfram. Til að mynda var ekki lengur heimild fyrir því að dæma menn í lífstíðarfangelsi fyrir þjófnaðarbrot. Alvarleg þjófnaðarbrot voru þannig látin varða allt að fimm ára fangelsi.¹²⁵ Mestar urðu breytingarnar þó á viðhorfum til kynferðisbrota. Smám saman var horfið frá lögum Stóradóms, slakað var á reglum um „hina forboðnu liði“, hætt var að refsa fyrir frillulíf og verulega dró úr refsiheimild í hórdómsbrotum. Hægt er að tengja þessar breytingar til viðhorfsbreytinga í anda upplýsingarinnar en þær höfðu talsverð áhrif á viðhorf til þessara málefna. Mikilvægasti hluti þessara breytinga er líklega skiptingin í opinber mál og einkamál sem áður hefur verið nefnd. Þessi skipting var staðfest endanlega rétt fyrir aldamót í tilskipun frá 1796. Þar er gert ráð fyrir því að sérstakt ákærvald fari með sakamál og sjái til þess að þau verði tekin til dómsmeðferðar en frá 1805 var það í höndum dómara. Hann hafði jafnframt heimild til að skipa verjanda og sækjanda í sérstökum málum. Sönnunarbyrðin var látin hvíla á ákærvaldinu sem var breyting frá fyrra kerfi. Hinum saksótta var gefinn kostur á að undirbúa vörn sína og staða hans þar með styrkt en sú viðleitni er í ætt við hugmynd upplýsingarinnar um náttúrurétt. Lögð var áhersla á áhraða og nákvæmni í réttarmálum, skýra skrásetningu mála og rétt hins ákærða til að áfrýja til æðri réttar.¹²⁶ Í kjölfarið er vinnuþrælkun lögð niður og menn þess í stað dæmdir í tugthúsvist. Veturinn eftir að þessar breytingar gengu í gegn var vinnusemi og regla með óvenju góðu móti, en föngum hafði að vísu fækkað frá fyrri árum.¹²⁷

Samsetning fangahópsins eftir aldamót var mikið til sú sama og áratuginn á undan og langflestir dæmdir fyrir þjófnað og sauðaþjófnað (alvarlegasta tegund þjófnaðar í bændasamfélagi þess tíma). Aðeins tæp fimm prósent fanga sátu inni fyrir lausagöngu og eilítið færri fyrir ofbeldiswerk eða morðtilraunir. Athygli vekur hinsvegar að enginn var dæmdur fyrir „siðferðisbresti“ líkt og lygar, pretti og háð.¹²⁸ Ástæður þess eru að hluta þær að árferði fór á versnandi fyrsta áratug aldarinnar með tilheyrandi aukningu á þjófnuðum og slík minniháttar mál eflaust ekki talin refsiverð. Hinsvegar ber þetta

¹²⁵ Davíð Þór Björgvinsson. „Refsilöggjöf og réttarfar í sakamálum“ Bls. 70-73.

¹²⁶ Sama heimild.

¹²⁷ Björn Þórðarson. *Refsivist á Íslandi 1761-1925*. Bls. 124-125.

¹²⁸ ÞÍ. Skjalasafn stiftamanns III. nr. 237. Skrár um fangahald 1785-1802.

einnig vott um ákveðna breytingu á afstöðu manna til refsikerfisins, ekki síst hlutverks fangelsisins. Upphaflegt hlutverk þess sem vinnustofnun fyrir „flakkaralýð“ víkur fyrir hegningarárist fyrir eiginlega glæpamenn.

Magnús var svíptur völdum árið 1810 en þá hafði kerfi hans verið við lýði um fjögurra ára skeið. Næstu árin fjölgæði föngum verulega. Var það afleiðing aukinna glæpa í kjölfar styrjálfa úti í heimi sem og harðærir heima fyrir. Fangafjöldi rúmlega tvöfaldarist árin 1811-1813 og erfiðlega reyndist að standa undir kostnaði af þeim. Í byrjun nóvember 1813 var ákveðið að leggja niður starfsemi fangelsisins og allir fangar látnir lausir. Glæpir voru þó vitanlega enn framdir í landinu og menn áfram dæmdir til vistar í fangelsinu, þó húsið tæki ekki við þeim. Voru menn í fyrstu hýstir hjá sýslumönnum en þegar engin langtímaúrræði komu fram ákvað þáverandi stiftamtmaður, Ísleifur Einarsson, að ekki væri annað að gera en að taka hýðingar upp hér að nýju. Þeir sem höfðu verið dæmdir til þriggja ára fangelsisvistar skyldu hljóta þrisvar sinnum 27 hrísvandarhögg (hlutfallslega færri fyrir styttri dóma) en lengri fangavist skyldi afplánuð í Kaupmannahöfn.¹²⁹ Ekkert varð hinsvegar úr áformum um að senda fanga úr landi og töku allir fangar út sína refsingu með vandarhöggum heima í héraði.¹³⁰ Erfiðleikar í efnahag þjóðarinnar höfðu valdið bakslagi í refsíþróun landsins.

Bakslag í refsíþróun – „Intermezzo“

Eftir að tugthúsini var lokað fóru málefni refsifanga aftur í fyrra horf, en árið 1816 hófust fangaflutningar til Danmerkur á ný. Kostnaður af þeim var hinsvegar mikill fyrir konungssjóð og fáir frömdu brot sem þótti krefjast slíkra útgjalda. Hýðing hélt því áfram að vera algengasta refsitegundin hér á landi. Fjárhagslegir kostir þessarar refsiaðferðar voru ótvíraðir fram yfir flutningana til Danmerkur. Hún var bæði ódýr í framkvæmd auk þess sem brotamaður gat sinnt sér og sínum á ný að henni lokinni. Henni fylgdi hinsvegar veruleg fordæming samfélagsins en meira að segja böðullinn var lítilsvirtur fyrir að koma nálægt framkvæmd hennar. Athygli vekur að samkvæmt Birni Þórðarsyni áttu refsifangar sem áfplánað höfðu dóm sinn í Danmörku, auðveldara með

¹²⁹ Björn Þórðarson. *Refsivist á Íslandi 1761-1925*. Bls. 124-129.

¹³⁰ Björn Þórðarson. *Refsivist á Íslandi 1761-1925*. Bls. 157.

að aðlagast samfélaginiu á ný, þrátt fyrir að brot þeirra teldust mun alvarlegri en hinna. Þeir hefðu lært sitthvað í utanför sinni sem nýst gæti samfélaginiu en hínir sem ekkert fengu nema barsmíðar voru engu betri en áður.¹³¹ Líklega má þannig segja að hugmyndir umbótasinna í þessum efnum hafi að einhverju leyti verið í takt við almenningsviðhorf. Þá voru embættismenn eflaust fegnir að losna við kosnað og umstang sem fylgdi rekstri tugthússins í öllu falli er óhætt að fullyrða að þessar breytingar á framkvæmd refsinga hafi komið illa niður á brotamönnum og betrun þeirra.

Á þessum árum var mjög óljóst nákvæmlega hvaða lög voru gildandi og hver ekki. Landsyfirdómarar beittu sér fyrir nýrri sakamálalöggjöf og lagði m.a. Magnús Stephensen til endurbætur á Jónsbók sem grunn að henni. Kansellið félst ekki á það en í kjölfarið var af þess hálfu lagt í vinnu við að endurskoða löggjöfina. Úr varð frumvarp þar sem lagt var til að dönsk hegningarlöggjöf yrði lögleidd hér á landi, með einhverjum sérákvæðum s.s. lögum um sauðaþjófnað. Alla jafna skyldi farið eftir lögum Kristjáns V., ásamt síðari tilskipunum. Þá var ákveðið að hér yrði vatns- og brauðshegning leidd í lög og hýðingar smám saman felldar úr gildi ásamt öðrum líkamlegum refsingum.¹³²

Í tilskipun um fátækraframfærslu frá árinu 1834 var sýslumönnum skipað að sjá til þess að hreppstjórar vöktu yfir búlausu fólki, en áðurnefnd dæmi sýna að fólk var dæmt til refsinga í Landsyfирrétti fyrir lausamennsku. Lausamennska var síðan leyfð árið 1863 en með ströngum skilyrðum.¹³³ Á sama tíma áttu sér stað breytingar á skipulagi refsivistar í Danmörku. Nefnd var skipuð til að fara yfir þessi mál og árið 1842 skilaði hún nýju refsifyrkumulagi. Þeir sem gerst hefðu sekir um minniháttar afbrot skyldu vistaðir í einveru í hegningarásum en reisa skyldi svokölluð typtunarhús fyrir afplánun þyngri dóma. Þar áttu menn að vinna saman yfir daginn og voru svo vistaðir í einangrun á nöttinni. Þessi ákvæði voru tekin upp í ný dönsk hegningarlög árið 1866 og tóku gildi hér á landi þremur árum seinna. Svo hægt væri að fylgja þeim til hins ítrasta var nauðsynlegt að byggja hér nýtt hegningará.

¹³¹ Björn Þórðarson. *Refsivist á Íslandi 1761-1925*. Bls. 157-158.

¹³² Björn Þórðarson. *Refsivist á Íslandi 1761-1925*. Bls. 159-161.

¹³³ Gunnar Karlsson. „Einstaklingsréttindi lágstéttar“ Bls. 356.

Hegningarhúsið við Skólavörðustíg

Árið 1871 var gefin út tilskipun um byggingu hegningarhúss í Reykjavík, auk minni fangelsa í Stykkishólmi, á Ísafirði, Akureyri, Eskifirði og í Vestmannaeyjum.¹³⁴ Byggingarframkvæmdir við Skólavörðustíg hófust ári síðar og var húsið fulllokið á sex mánuðum en nokkur tími leið þar til húsið var tekið í notkun.¹³⁵ Það þótti nokkuð stórt í Reykjavík á þessum tíma og hlaðið úr grásteini sem sóttur var í Arnarhólsholt, en húsið kallaðist Steinninn í daglegu tali sökum þessa. Það stóð talsvert fyrir utan byggð á þessum tíma mælikvarða sem ekki voru á eitt sáttir með. Í dagblaðinu *Þjóðólf* segir blaðamaður frá óánægju sinni með staðsetningu hússins, en honum þótti hún of langt fyrir utan bæinn. Nefnir hann t.d. erfiðleika með að flytja þangað vatn auk þess sem hann kvartar undan íburði og kostnaði við byggingu þess (eins og við var að búast).¹³⁶

Valið á staðsetningunni er athyglisvert og kemur heim og saman við greiningu Foucaults á því hvernig refsingin færist fjær miðkjörnum borga og missir tengsl við hinn almenna íbúa þess, eða öllu heldur er þeim markvisst haldið frá henni.¹³⁷ Skólavörðustígurinn er að vísu ekki sérlega langt frá miðbæ Reykjavíkur, en Hegningarhúsið hafði ekki sömu tengsl við bæjarlífð og tugthúsið á Arnarhlíði hundrað árum fyrr.

Haustið 1873 var auglýst eftir stöðu fangavarðar og var Sigurður nokkur Jónsson ráðinn í starfið. Hann var í kjölfarið sendur til Danmerkur til að kynna sér starfsemi hinna nýju hegningarhúsa þar í landi auk þess að læra vefnaðaraðferðir sem beita átti í fangelsinu. Þar má sjá áherslu yfirvalda á að rekstur fangelsisins væri í takt við sambærilegar stofnanir í Evrópu. Stjórn hússins var skipuð og í henni sátu þrír menn; læknir, prestur og bæjarfógeti Reykjavíkur sem einnig fóru með daglegan rekstur þess.¹³⁸ Fangaverði var þannig gert að sjá til þess, svo notuð séu hugtök Foucaults, að líkamar vistmanna ynnu í þágu samfélagsins meðan læknirinn átti að tryggja heilbrigði þeirra og gangverk. Presturinn sá síðan um innrætingu sálar þeirra og fógetinn um að halda reglu á öllu saman. Þarna má einnig sjá aukna áherslu á mikilvægi þessara þátta innan

¹³⁴ Björn Þórðarson. *Refsivist á Íslandi 1761-1925*. Bls. 227.

¹³⁵ Hjörleifur Stefánsson. *Hegningarhúsið við Skólavörðustíg*. Bls. 39-40.

¹³⁶ Vert er hér að benda á að fangelsið er enn nokkurs konar í "bráðabirgðanotkun" vegna deilna um kostnað á byggingu nýs fangelsis. Gömul saga og ný.; *Þjóðólfur* 24. maí 1872, bls. 113.

¹³⁷ Sjá bls. 12 í þessari ritgerð.

¹³⁸ Lbs-Hbs. Örn Hrafnelsson. *Hegningarhúsið við Skólavörðustíg*. Bls. 18.

refsikerfisins. Með því að ráða menn í þessar stöður innan fangelsisins var skorið enn meira á tengsl fanganna við umheiminn en hafði verið í tugthúsinu við Arnarhól.

Við komuna í fangelsið voru nafn fanga skráð í þartilgerða fangabók auk helstu upplýsinga um hann. Þar voru að finna nákvæmar og næstum skáldlegar lýsingar á útliti, heilsufari og sjúkrasögu þeirra og mat lagt á hvern og einn fanga fyrir sig. Þannig var Kristbjörgu Björnsdóttur lýst þannig að hún væri „í meðallagi á vöxt, fremur útlímastór en þó heldur í grennra lagi... rauðhærð og [hefði] rauðleitan hörundslit, gráeygð.“¹³⁹ Þá hafi hún verið heilsulítil í barnæsku. Þess konar lýsingar hafa vissulega ákveðið hagnýtt gildi fyrir slíka stofnun. Mikilvægt er að vita almennt heilsufar þess sem stunda á erfiðisvinnu svo hægt sé að haga henni eftir því, a.m.k. að einhverju leyti. Þá hefur eflaust verið nauðsynlegt að kanna lundarfari fanga og meta útfrá því hverjir væri mögulega hættulegir umhverfi sínu. Hinsvegar er erfitt að sjá hvernig ítarlegar útlitslysingar eða skráning á skilgetni viðkomandi hefur þýðingu fyrir daglegan rekstur fangelsisins. Svo virðist sem upplýsingasöfnun hafi þarna haft gildi í sjálfu sér og þær upplýsingar notaðar til að efla yfirvaldið í jafnvel enn meiri mæli en í tutghúsinu við Arnarhól.

Einnig er nokkur munur á ástæðum refsivistar miðað við tugthúslima gömlu. Mestu munar um þá sem dæmdir voru fyrir flakk og lausamennsku, en hún hafði verið lögleidd í milltíðinni eins og áður sagði. Sauðaþjófum hafði einnig fækkað umtalsvert, þó slíkur þjófnaður væri enn metinn alvarlegri en aðrir. Þá vekur einnig athygli hversu margir eru dæmdir til fangavistar sökum ölvunar og eru þar ítrekað sömu aðilar látnir sofa úr sér. Síðustu tvær breytingarnar eru ákveðið merki um aukna borgarmyndun og þannig þéttbýlisvæðingu Reykjavíkur á seinni hluta nítjándu aldar. Áður hafði meðferð slíkra mála farið fram í sveitum og oft án aðkoma yfirvalda en urðu að formlegum lögreglumálum á síðari hluta 19. aldar. Með auknu eftirliti og hertri löggæslu fjölgar dómsmálum fyrir það sem áður þóttu minniháttar afbrot.¹⁴⁰

Það sem fangelsin eiga óumdeildanlega sammerkt er að yfirlýst hlutverk þeirra var að láta fangana vinna. Hegningarvistin á Skólavörðustígnum var tvíþætt. Annarsvegar

¹³⁹ Skjöl hegningarhússins. *Uppteiknun yfir fanga þá, sem settir eru í hegningarstofnunina.* Fengið úr ritgerð Arnar Hrafnelssonar, *Hegningarhúsið við Skólavörðustíg*. Bls. 20-21.

¹⁴⁰ Gísli ágúst Gunnlaugsson. *Því dæmist rétt að vera.* Bls. 18.

betrunarhúsvinna og hinsvegar svokölluð typtunarhúsvinna. Munurinn fólst einkum í því að betrunardómur var afplánaður í einveru allan refsitímann (hámark sex ár) meðan typtunarhúsfangar unnu í samveru. Þarna má m.a. sjá hvernig upplýsingasöfnunin hefur áhrif á tegund refsingarinnar og um leið valdbeitinguna sem slíka. Hver og einn fangi var metinn út frá aldri, hegðun og tegundar afbrots og skipað í annan hvorn flokkinn.¹⁴¹ Hættulegri gæpamenn voru þannig settir í typtunarhúsvinnu og menn þannig „verðlaunaðir“ með einangrun sem verður að teljast athyglisvert í nútíma samanburði. Í upphafi átti typtunarhúsvinna að vera meginreglan en vinna í einveru undantekning, líkt og víðast hvar erlendis á þeim tíma. Fangahópurinn var hinsvegar ekki nógu fjölmennur til að svo gæti verið og vörðu nánast allir meginhluta afplánun sinnar í einveru.¹⁴² Auk þess var fátítt að menn væru dæmdir fyrir sérlega alvarlega glæpi og því varð framkvæmd hegninganna með nokkuð ólíku sniði en ákveðið var í upphafi. Einverukerfið hélst því lengur á Íslandi en víðast hvar í annarsstaðar, þó með vinnuskyldu sem víða var ekki til staðar.¹⁴³

Líkt og í tugthúsinu gamla snerist veran í Hegningarhúsinu fyrst og síðast um vinnu. Fangar fengu greidd laun fyrir vinnu sína, fyrst tíu aura á viku og gátu hækkað í launum eftir því sem leið á vist þeirra. Vinna fanganna var einnig skipulögð í þaula. Fyrstu þrí mánuðir fangavistarinnar töldust svokallað *undirbúningsstig* en á því áttu þeir að stunda einfalda og uppbyggjandi vinnu. Þegar því var lokið voru þeir færðir á þvingunarstig. Þá var hver og einn fangi tekinn fyrir og mat lagt á hversu vel hann hafði hagað sér. Hann var síðan settur í flokk útfrá þessu mati sem hafði áhrif á veru hans á þvingunarstiginu. Góð hegðun hans gat þannig stytt veruna í fangelsinu en slæm hegðun minnkað líkurnar á að sleppa fyrr. Þriðja og síðasta stigið var síðan *yfirferðarstigið*, en þangað fóru aðeins þeir sem hlutu lengri dóm en fjögurra ára refsivist.¹⁴⁴ Markmiðið þar var einskonar aðlögun þeirra í samfélagið á ný. Vinnutími var styttur, þeir látnir starfa við sambærilega hluti og þeir myndu gera er þeir losnuðu að fullu auk þess að fá að klæðast borgaralegri fatnaði. Var þeim heldur ekki lengur gert að taka þátt í guðsþjónustu. Þessu stigi fylgdi hinsvegar náið eftirlit með ferðum

¹⁴¹ *Tíðindi frá alþingi Íslendinga 1867. II.* Reykjavík. Bls. 131-132.

¹⁴² Björn Þórðarson. *Refsivist á Íslandi 1761-1925.* Bls. 200ö202

¹⁴³ Björn Þórðarson. *Refsivist á Íslandi 1761-1925.* Bls. 181-191

¹⁴⁴ Sama heimild

þeirra og fylgst með hvað þeir gerðu við frelsi sitt.¹⁴⁵ Þarna er ögunartækni betrunarvistarinnar í algleymingi og grunnur lagður að fangelsiskerfi okkar tíma.

Athygli vekur að fangar gátu stytt hegningarárvist sína með einskonar sjálfskipaðri einagrun, en hún var eina breytingin frá dönsku hegningaráhúsalöggjöfínni¹⁴⁶. Ef þeir vörðu öllum tíma sínum í sérstakri kompu áttu þeir von á að stytta dóm sinn um allt að þriðjung en margir fangar kusu að fara þessa leið. Má þar nefna dæmi um Guðlaug nokkurn Sigurðsson sem dæmdur var í sextán mánaða betrunarhúsvinnu en afplánaði aðeins tæplega ellefu sökum þessa.¹⁴⁷ Sýnir þetta enn og aftur að trú hérlendra yfirvalda á betrunarmátt einangrunar var engu að síður veruleg þó skipulagið hafi að mestu byggt á fjöldavinnu. Sést það einnig á því hversu hart var tekið á samskiptum fanga er þeir höfðust við í klefum sínum en til agabrota töldust stuttar samræður milli þeirra.¹⁴⁸

Hegðun fanga innan veggja fangelsisins var lykilatriði í lausn þeirra og skipti ástæða refsivistar þeirra litlu í þeim eftirnum. Þannig var maður nokkur, Jón Sigurðsson að nafni, sem dæmdur hafði verið til dauða láttinn laus eftir 37 mánuði á yfirferðarstiginu vegna einstaklega góðrar framkomu og vinnuframlags. Hann hafði verið ör í skapi en þótti hafa róast mjög og taldist fullfær um að stjórna gjörðum sínum.¹⁴⁹ Betrunarvistin hafði þannig breytt hugsun hans og atferli og gert hann að nýtum þjóðfélagsþeign.

Líkt og í Mettray fangelsinu, sem Foucault fjallaði um, voru dagarnir í Hegningaráhusinu þaupskipulagðir. Fangar voru vaktir korteri fyrir fimm á sumrin, klukkutíma síðar á veturna, og unnu til morgunverðartíma. Þá kom klukkustundarhvíld, vinna til hádegis og matarhlé. Síðan var unnið til fimm, þá borðað í korter og loks unnið til átta um kvöldið. Unnið var skemur á laugardögum og ekkert á sunnudögum og öðrum helgidögum, en þó var guðspjónusta vitanlega skylda fyrir flesta. Í húsinu var einnig bókasafn sem geymdi bækur sem töldust hafa uppyggilegt gildi fyrir fangana, mest trúarleg rit eins og við var að búast. Föngum bar einnig að hafa bíblíu í klefa sínum. Þá leyfðist þeim að fá pappír og skriffaði gegn því aðrita aðeins það sem taldist nýtsamt

¹⁴⁵ *Tíðindi um stjórnarmálefni Íslands*. III. bindi, bls. 748.

¹⁴⁶ Björn Þórðarson. *Refsivist á Íslandi 1761-1925*. Bls. 190.

¹⁴⁷ *Lbs-Hbs*. Örn Hrafnelsson. *Hegningaráhúsið við Skólavörðustíg*. Bls. 20-23.

¹⁴⁸ Skj. Hegn. *Gjörðabók stjórnarfndar hegningaráhússins*, bls. 15. Fengið úr ritgerð Arnar Hrafnelssonar, *Hegningaráhúsið við Skólavörðustíg*. Bls. 23-24.

¹⁴⁹ *Lbs-Hbs*. Örn Hrafnelsson. *Hegningaráhúsið við Skólavörðustíg*. Bls. 24-26.

og lærdómsríkt ellegar æfa sig í að koma hugsunum sínum í orð.¹⁵⁰ Valdbeitingin nær þannig inn í innstu hugarfylgsni þeirra og alls staðar er hvatinn til að gangast við henni. Með því kemst fanginn inn í kerfi sem á endanum getur gert hann að frjálsum og heiðvirðum borgara.

Svo virðist sem fangavistin og skipulag hennar hafi fallið vistmönnum í geð. Aðeins einn gerði tilraun til að strjúka á fyrstu tveimur áratugunum og fáir brutu af sér innan veggja þess þrátt fyrir strangar reglur. Hægt er að ímynda sér að refsistigin hafi verið mönnum hvatning til góðrar hegðunar, í von um að losna fyrr. Þá hefur aukið eftirlit með gjörðum þeirra án efa dregið úr vilja til afbrota af augljósum ástæðum. Ögunartækni hegningaránnar hafði þannig tilætluð áhrif.

Séríslenskar aðstæður?

En er með vissu hægt að segja að hin erlenda ögunartækni, upprunin í hernaðarskipulagi Evrópu, hafi verið við lýði hér? Björn Þórðarson útleggur hugmyndir sínar um mál hér á landi í tittnefndri ritgerð sinni og segir: „Fangastjórn meðal útlendra þjóða verður ætíð nokkurs konar herstjórn, en hjer á landi þarf hún að vera heimilisstjórn“¹⁵¹ Séríslenskar aðstæður, s.s. mannfæð og skortur á hernaði og beinu yfirvaldi, kölluðu að hans mati á sérstaka tegund fangelsa. Fjöldi fanga í hegningaránum landsins á hverjum tíma væru ekki mikið fleiri en íbúar á venjulegu heimili á 19. öld. Því væri eðlilegra að þau tækju mið af þeim fremur en risavöxnum stofnunum erlendis. Taka skal þó fram að nokkuð ber á þjóðerniskenndum viðhorfum í umfjöllun (eða a.m.k. í orðalagi) Björns, líkt og algeng var í íslenskri sagnfræði á tímum skrifanna. Hann lýsir því reglulega hversu mikið betri stjórn fangelsins var þegar hún var í höndum íslenskra manna. Danskir ráðamenn sem komu að henni „skildu ekki íslenskt lyndisfar“ og komu með harðýgisstefnu og barsmíðar úr hermannafangelsum Evrópu. Fangarnir voru í þeirra huga „rjettlausir þrælar“ en auk harðra refsinga einkenndist stefna erlendra yfirmanna af strangri gæslu og eftirliti sem ekki hafi gefist eins vel og „íslensku aðferðirnar“.¹⁵² Þetta segir hann þrátt fyrir að t.d. starfshættir

¹⁵⁰ Gísli Ágúst Gunnlaugsson. *Því dæmist rétt að vera.* Bls. 70.

¹⁵¹ Björn Þórðarson. *Refsivist á Íslandi 1761-1925.* Bls. 256.

¹⁵² Björn Þórðarson. *Refsivist á Íslandi 1761-1925.* Bls. 150-52.

Magnúsar hafi ekki síður einkennst af ströngu eftirliti og gæslu. Viðhorf Björns til erlends yfirvalds gæti því að einhverju leyti útskýrt mikla áherslu hans á sérstöðu íslenskra aðstæðna.

Engu að síður er vert að hafa í huga að hernaðarhyggjan sem mótaði fangelsiskerfi Evrópu var vissulega ekki til staðar hér á landi. Hér var því heldur ekki að finna vandamál tengd afbrotum verklausra herfylkja og liðhlaupa, sem víðtæk voru á meginlandinu og ein af lykilástæðum þess að böndum var komið á starfsemi herja (og síðar fanga) á tímabilinu. Hér var þéttbýlismyndun einnig komin skammt á veg og byggð mjög dreyfð víðast hvar á landinu. Hér var því enginn „múgur“ í sama skilningi og í ört vaxandi borgarsamfélögum Evrópu. Slíkt samansafn fólks var hvergi að finna á Íslandi, nema þá helst einmitt innan veggja tugthússins þegar mest var um fanga þar. Dreifð byggð á Íslandi fyrr á öldum er vel þekkt og á sér margar skýringar. Hér var lítið um verslun og kaupmennsku og iðnaðarþróun komin skamt á veg við lok átjándu aldar, sem eru þeir þættir sem oftast eru nefndir sem orsakir þéttbýlismyndunar. Einnig er um hugmyndafræðilegar orsakir að ræða en vistarbandið hélt eins og áður sagði stórum hluta þjóðarinnar bundnu í sveitunum og stóð þannig í veg fyrir því að þjóðfélagsþróun yrði hér með sama hætti og á meginlandi Evrópu. Aðstæður á Íslandi eru því um margt ólíkar þeim sem Foucault notar til skýringar á tilkomu ögunarvaldsins í Evrópu.

Niðurstaða Björns um að hér hafi þurft að vera „heimilisstjórn“ en ekki fangastjórn er þó athyglisverð í þessu samhengi. Í húsbondastýrðu bændasamfélagi átjándu og nítjándu aldar voru heimilin nefnilega ekki síður ögunarvaldinu undirorpun en stærri félagsleg ögunarkerfi. Húsagatiskipanir frá miðri átjándu öld gáfu bændum heimild til að aga vinnufólk líkt og börn sín og áttu að innræta í þau góða og gilda siði. Þannig segir sagnfræðingurinn Guðmundur Hálfdanarson grunneiningu íslenska bændasamfélagsins, heimilið, hafa einkennst af samhug og einingu meðal manna. Ólíkt samfélögum Evrópu á sama tímabili skiptist það ekki í andstæðar fylkingar eftir starfi og stétt. Vinnufólk var talið með börnum húsráðenda og litið á vinnumennsku sem einskonar lífsskeið í framhaldi af barnæskunni.¹⁵³ Þetta kerfi kom í veg fyrir samstöðu verkafólks og dró því verulega úr árekstrum þeirra við atvinnurekendur. Með þessu var

¹⁵³ Guðmundur Hálfdanarson. *Íslenska þjóðríkið*. Bls. 65-66.

réttur húsbóndans til ögunar rótfastur í íslenskri menningu. Eftir stofnun tugthússins tók það síðan við ákveðnum hluta þessa starfs. Ástæður stofnunar þess er þannig vel sambærileg og beiting vistarbandsins eða húsagans, þ.e. til að koma böndum á hópa fólk sem ráfuðu um landið í leyfisleysi, auk allra hinna sem ögunarvaldið fékkst við í hverju sinni, og aga þá eftir settum reglum.

Niðurstöður

Óhætt er að segja að tímabilið sem hér var til umfjöllunar hafi verið viðburðarríkt í refsisögu landsins. Í upphafi þess hafði slæmt árferði skapað „plágu“ flakkara og umrenninga sem ferðuðust um landið, valdhöfum til mikils ama. Til að stemma stigu við þessu var biðlað til konungs um að koma upp betrunarhúsi sem hýst gæti lýðinn. Húsið átti að vera í beinum tengslum við iðnaðarstofnanir Innréttингanna sem þá voru að hasla sér völl í atvinnulífi Reykjavíkur. Hlutverk betrunarhússins, sem og Hegningarhússins á Skólavörðustíg öld seinna, var að safna saman „vandræðafólki“ og aga það til með vinnu.

Í fyrri hluta ritgerðarinnar var fjallað um ögunarvaldskenningar þær er birtast í bók Michel Foucault, *Gæslu og refsingu*. Samkvæmt þeim varð til ákveðið kerfi í stjórnskipulagi fyrri alda sem kennt er við ögun. Það á rætur í viðbrögðum stjórnvalda við plágunni á 17. öld þar sem borgum sem urðu fyrir henni var skipt upp og ströng eftirliti og upplýsingasöfnun var komið á gagnvart íbúum þeirra. Þessi upplýsingasöfnun gaf af sér þekkingu sem nýttist í beitingu valdsins. Síðar fór ögunarkerfið að ná til fleiri hluta samfélagsins, með það að markmiði að koma böndum á óstýriláta hópa þess, s.s. geðsjúka, fátæklinga, flakkara og fanga.

Þessar hugmyndir byggja á sýn Foucaults á vald og hvernig það birtist með ólíkum hætti. Ögunarvaldið byggir þannig á flóknu neti valdatengsla sem teygja sig þvert í gegnum samfélagið. Í refsikerfinu sést þessi breyting best í brotthvarfi einfaldra líkamlegra refsinga og tilkomu flókinna fangelsis- og betrunarkerfa í framkvæmd þess. Þannig á refsikerfi nútímans sér rætur í öðrum sambærilegum kerfum þar sem ögunartækni þessari er beitt. Lykillinn að beitingu þessa valds er fyrrnefnd söfnun upplýsinga og skráning þeirra. Við það verður til þekking á viðfangsefninu sem eflir notkun valdsins, en hugtökin tvö standa í gagnkvæmum tengslum samkvæmt Foucault.

Í síðari hluta ritgerðarinnar var gerð tilraun til að máta hugmyndir þessar við refsisögu Íslands. Niðurstöðurnar eru margvíslegar og verða reifaðar hér á eftir.

Refsiþróun varð hér með svipuðum hætti og á meginlandinu, þ.e. fyrst kom betrunar- og vinnuhús fyrir flökkulýð og síðan fóru þessar sömu stofnanir að taka við eiginlegum afbrotamönnum. Þetta gerist í takt við breytta afstöðu manna til afbrota og refsinga í

kjölfar þeirra sem kennt er við upplýsinguna. Helsti framámaður upplýsingarinnar hér á landi var Magnús Stephensen en hann hafði veruleg áhrif á breytingar á refsikerfinu, bæði lagalegum sem og beinum afskiptum af rekstri tugthússins. Vildi hann herða eftirlit með föngum og skerpa á betrun þeirra með það að markmiði að aga þá til og breyta hugum þeirra í takt við vilja valdsins. Má þar sjá tengsl hugmynda hans við alsæishyggju Jeremy Benthams sem Foucault skrifaði um og gert var grein fyrir í fyrri hluta ritgerðar. Þá er vert að tengja nákvæma upplýsingasöfnun um fanga tugthússins við áðurnefnt þekkingarvald.

Magnús létt af störfum við í rekstur tugthússins á fyrsta áratug nítjándu aldar en skömmu seinna fór þar að halla undir fæti sökum skorts á fé og offjölgun fanga sem varð í kjölfar slæms árferðis. Fór að lokum svo að árið 1813 var tugthúsið lagt niður og varð með því ákveðið bakslag í refsikerfi landsins. Fangaflutningar til Kaupmannahafnar hófust á ný og líkamlegar refsingar sömuleiðis.

Fátt breyttist í þessum málauflokki næstu áratugi en eftir miðja öld komu fram breytingar á hegningarlögum Evrópu sem skilaði sér í nýrri löggjöf fyrir Ísland. Þar er gert ráð fyrir Hegningaráhúsi hér á landi og var slíkt tekið í notkun árið 1874. Með samanburði við tugthúsið má glöggt sjá hvernig ögunarkerfið mótask á löngu tímabili. Komið var upp ítarlegu stigakerfi þar sem fangar voru metnir hver fyrir sig, út frá gnægð upplýsinga sem safnað var um þá, og þeir settir á tiltekið vinnustig. Gátu þeir svo unnið sig upp með því að sinna vinnu sinni vel ellegar sitja lengur gerðu þeir það ekki. Ögun betrunarkerfisins er þarna í algleymingi en allt skipulag hegningarávistarinnar snýr að því að komast inn í huga fanganna og móta þá eftir settum reglum.

Í lok ritgerðar var tæpt í hugmyndum Björns Þórðarsonar um hvort hér hafi verið „séríslenskar aðstæður“ og því ekki hægt að teka fangelsisstofnanir með sama hætti og á meginlandinu þar sem þær voru upprunnar í hernaðaraga sem vitanlega var ekki til staðar hér. Þá var íslenskt samfélag komið talsvert styttra í myndun þéttbýlis og þróun iðnaðar, en fólk var markvisst haldið í sveitum í formi vistarbands. Því verður ekki neitað að íslenskt samfélag um aldamótin 1900 var talsvert frábrugðið fjölmennum Evrópuríkjum þess tíma.

Í þessum vangaveltum má segja að lykilspurning ritgerðarinnar komi fram, þ.e. hversu vel sýn Foucaults á móturn ögunarkerfa í Evrópu á við refsíþróun Íslands á 18. og 19. öld. Ljóst er að tengsl þessa tveggja eru all nokkur. Þó aðstæður væru hér að nokkru ólíkar en á meginlandi Evrópu var hér að finna sambærilega hópa og ögunarkerfi meginlandsins beindust gegn, nefnilega flakkara og lausagöngumenn. Stjórnvöld hérlandis vildu ólmir koma böndum á og aga fólk þetta svo hægt væri að gera úr þeim nýta borgara, en það er lykilatriði ögunarkerfisins. Tilkoma tugthússins við Arnarhól var þannig rökrétt framhald þessarar viðleitni, en þangað átti að senda þá sem ekki höguðu sér eftir vilja valdsins. Finna má ákveðna samsvörun innri starfsemi tugthússins og alsjár Bentham sem fjallað var um í fyrri hluta ritgerðar, einkum eftir að umbætur Magnúsar Stephensen gengu í gegn með hertu eftirliti og aga án mikilla líkamlegra valdbeitinga. Þá er hlutur fangans Arnesar Pálssonar athyglisverður í þessu samhengi, en hann sá bæði um fræðslumál og dyravörslu meðan hann sat sjálfur inni. Má þar eflaust sjá hvernig fangelsiskerfið gerir fangana „virka í eigin skilyrðingu“, svo vísað sé til Foucaults, en í því felst einmitt lykilhhlutverk betrunarvistarinnar. Þessi sérstaða Arnesar átti sér þó praktískari ástæður, en illa gekk að halda uppi rekstri hússins og var starfsemi þess að lokum lögð niður. Bakslagið sem fylgdi á eftir leiddi til endurupptöku líkamlegra refsinga, en viðleitni yfirvalda til að fylgja fordæmi Evrópu hélt þó áfram.

Eftir miðja öldina gengu í gegn ýmsar breytingar á refsilöggjöf sem skilaði sér að lokum í byggingu Hegningarhússins við Skólavörðustíg. Þar var komið á enn þróaðara betrunar- og ögunarkerfi en í tughúsini hundrað árum fyrr. Hver mínúta í degi fanganna fylgdi ítarlegri tímatoflu, líkt þeirri sem Foucault tekur dæmi af í upphafi bókar sinnar. Þá var komið á svokölluðu stigkerfi sem gerði föngum kleift að stytta refsivist sína með góðri vinnu og hegðun. Þá gátu þeir einnig stytt dóm sinn með því að dvelja í einangrun, en fangar sem ekki voru metnir sérstaklega hættulegir voru einnig hafðir einir. Sýnir þetta hversu mikla trú innlend yfirvöld höfðu á einangrunarvist líkt og þeirri sem fangar alsjár Bentham s dvöldu í.

Að ofangreindu má láta að því liggja að í íslensku réttarkerfi tímabilsins megi finna merki um það ögunarvald sem Foucault fjallar um. Þannig eigi greining hans og aðferð fullt erindi við sambærilega greiningu á íslenskri réttarsögu og tilefni sé til frekari

rannsókna á þessu sviði. Er það ekki síst vegna þess að ögunarkerfið er jú ekki aðeins að finna í réttarkerfinu heldur teygir það sig út til allra sviða samfélagsins.

Heimildaskrá

A. Óprentaðar heimildir

ÞÍ. (Þjóðskjalasafn Íslands) Skjalasafn stiftamtmanns. III. Nr. 237. Skrár um fangahald
1785-1802

Óprentaðar ritgerðir

Lbs.-Hbs. (Landsbókasafn Íslands-Háskólabókasafn) Ásmundur Helgason.

Hugmyndafræði að baki refsingum við þjófnaðarbrotum á Íslandi 1751-1832: frá ógnun til útreiknings. B.A.-ritgerð í sagnfræði við Háskóla Íslands (1994)

Lbs.-Hbs. (Landsbókasafn Íslands-Háskólabókasafn) Hrefna Karlsdóttir. "Múrinn" : saga tugthússins á Arnarholí 1761-1813. B.A.-ritgerð í sagnfræði við Háskóla Íslands (1996)

Lbs.-Hbs. (Landsbókasafn Íslands-Háskólabókasafn) Örn Hrafnkelsson. Hegningarárhúsið við Skólavörðustíg: ástæður refsivistar. B.A.-ritgerð í sagnfræði við Háskóla Íslands (1993)

B. Prentaðar heimildir

„Autobiographia Drs. Magnúsar Stephensen (brot)“. Tímarit Hins íslenzka bókmentafélags. 1. júlí 1888, bls. 197-268.

Björn Þórðarson. Refsivist á Íslandi 1761 – 1925. (Reykjavík, 1926).

Bryndís Björgvinsdóttir og Valdimar Hafstein. "Að fæla fólk frá..." – Eftirlitsmyndavélar í miðborg Reykjavíkur". Þjóðarspeglinn. (Reykjavík, 2010).

Cooter, Roger. „The Turn of the Body: History and the Politics of the Corporeal“ Arbor ciencia. Maí-júní 2010, bls. 393-405

Davíð Þór Björgvinsson. „Refsilöggjöf og réttarffar í sakamálum“. Upplýsingin á Íslandi – Tíu ritgerðir. Ritstjóri: Ingi Sigurðsson. (Reykjavík, 1990), bls. 61-91.

Dostoevsky, Fyodor. House of the Dead. (London, 1862).

Dreyfus, Hubert og Rabinow, Paul. Michel Foucault - Beyond Structuralism and Hermeneautics. (Brighton, 1982).

- Einar Laxness. *Glæpur og refsing í Íslandssögunni*. (Reykjavík, 2001)
- Foucault, Michel. *Alsæi, vald og þekking – úrval greina og bókarkafla*. Ritstjóri: Garðar Baldvinsson. (Reykjavík, 2005).
- Foucault, Michel. *Discipline and Punish*. (London, 1977).
- Foucault, Michel. „*The Punitive Society“ Ethics – The Essential Works 1*. (London, 1984).
- Guðmundur Hálfdanarsson. *Íslenska þjóðríkið – Uppruni og endimörk*. (Reykjavík, 2001)
- Gísli Ágúst Gunnlaugsson. *Pví dæmist rétt að vera - Afbrot, refsingar og íslenskt samfélag á síðari hluta 19. aldar*. (Reykjavík, 1991)
- Gunnar Karlsson. „Einstaklingsréttindi lágstéttar“. *Saga Íslands*. Bindi IX. (Reykjavík, 2008).
- Helgi P. Briem. *Sjálfstæði Íslands 1809*. (Reykjavík, 1936).
- Hjörleifur Stefánsson. *Hegningaráhúsið við Skólavörðustíg. Greinargerð um sögu hússins, ástand og nauðsynlegar viðgerðir ásamt mælingarteikningum*. (Reykjavík, 1984).
- Iggers, Georg G. *Sagnfræði á 20. öld*. Þýð. Eiríkur K. Björnsson ofl. (Reykjavík, 2004).
- Kantorowicz, Ernst H. *The King's Two Bodies: A Study in Mediaeval Political Theology*. (Princeton, New Jersey, 1957)
- Lovsamling for Island*. II. Bindi. (Kaupmannahöfn, 1853)
- Lovsamling for Island*. III. Bindi. (Kaupmannahöfn, 1854)
- Lovsamling for Island*. V. Bindi. (Kaupmannahöfn, 1855)
- Lýður Björnsson. *Íslands hlutafélag – Rekstrarsaga innréttингanna*. Safn til Iðnsögu Íslendinga. XI. Bindi. Ritsjóri: Ásgeir Ásgeirsson. (Reykjavík, 1998).
- Magnús Stephensen. *Eptirmæli Atjándu Aldar eptir Krists hríngadburd, fra eykonunni Islandi*. Í þessarar nafni frumvörpuð af M.S. (Leirárgörðum, 1806).
- Magnús Stephensen. „Píning til sagna.“ *Klaustur-Pósturinn*. 7. árg. (Viðey, 1824).

Magnús Stephensen. *Rædur Hjálmars á Bjargi fyrir Börnum sínum um Fremd, kosti og annmarka allra stétta, og um þeirra almennustu Gjöld og Tekjur.* (Viðey, 1820).

Ólafur Rastrick. *Íslensk menning og samfélagslegt vald 1910-1930.* (Reykjavík, 2011).

Rusche, Georg og Kirscheimer, Otto. *Punishment and Social Structure.* (New York, 1939).

Rorty, Richard. *Foucault and Epistemology* in Hoy, D (eds) 'Foucault: A critical reader' Basil Blackwell. (Oxford, 1986).

Strydom, Piet. *Discourse and Knowledge: The Making of Enlightenment Sociology.* Liverpool University Press. (Liverpool, 2000).

Tíðindi frá alþingi Íslendinga 1867. II. (Reykjavík, 1867).

Tíðindi um stjórnarmálefni Íslands. III. Bindi. (Kaupmannahöfn, 1975).

Útisetur – Samband geðlækninga, bókmennta og siðmenningar. Ritsstjóri: Matthías Viðar Sæmundsson. (Reykjavík, 1998).

Þjóðólfur. 24. maí 1872, bls. 113.

C. Heimildir af netinu

Vef. „Most cited authors of books in the humanities, 2007“, 26. mars 2009,
<http://www.timeshighereducation.co.uk/405956.article>

Vef. Sweet, William, „Jeremy Bentham (1748-1832)“, Internet Encyclopedia of Philosophy, <http://www.iep.utm.edu/bentham/>

Vef. Tillaga til þingsályktunar - Um skipun rannsóknarnefndar till könnunar á högum fanga [1971], Flm. Jónas Árnason, <http://www.althingi.is/altext/91/s/pdf/0399.pdf>

Vef. Þorsteinn Gunnarsson, “Ágrip af byggingarsögu Stjórnarráðshússins”, Stjórnarráðshúsið. <http://www.forsaetisraduneyti.is/raduneyti/stjornaradshusid/>